

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	5
'Aho	Mōnite, 13 Sune 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Vili Hingano
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 5/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 13 Sune, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Popoaki Fie-kaungamamahi
Fika 03	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
	5.1	<p>Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2023 • Fakamatala Patiseti 2022/2023 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2022/2023 - 2024/2025
	5.2	<p>Lipooti Fika 1/2022 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga (fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/2023 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 – Fika 2/2022)</p>
	5.3	<p>Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3/2022 (fekau'aki mo e No Pa'anga Tokoni 'oku laka hake 'i he \$15 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022/2023)</p>
	5.4	<p>Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u 'Oku Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021</p>

		5.5	<p>Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2022:</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Ke fakalahi e Pa'anga Tokoni Fakavahenga ii. Ke monomono 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'o e Pa'anga Tokoni Fakavahenga iii. Ngaahi 'A'ahi ki he Vahenga 'i tahi iv. Ngaahi 'A'ahi ki Tu'apule'anga v. 'Ofisi 'o e Kau Fakafofonga mei tahi vi. Tokoni ki he folau vakatahi 'a e ngaahi vahefonua
Fika 06	:	Kelesi	

Fakahokohoko ‘a e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Popoaki Fie-Kaungāmamahi	8
Me’a e ‘Eiki Sea.....	9
Ui ‘a e Fale	9
Me’a e Sea Le’ole’o Komiti Kakato	10
Vouti 17 – Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.....	11
Fakama’ala’ala ki he ngaahi va’a ‘e fitu ‘a e potungāue.....	11
Fakama’ala’ala Va’a Fakaivia Kakai Fefine	11
Fakama’ala’ala Va’a ki he Fānauako	11
Fakama’ala’ala Va’a Fakalalakaka’i ‘o e To’utupu	12
Fakama’ala’ala Va’a Ma’u Ngāue ki Muli	12
Fakama’ala’ala Va’a kau Taki Lotu.....	13
Fakama’ala’ala Va’a ki he Sipoti	14
Kole fakama’ala’ala pa’anga 8 kilu <i>grant</i>	15
Tokanga pe ko e hā ha fengāue’aki e potungāue mo e kau Taki Lotu.....	15
Kole fakama’ala’ala fekau’aki polokalama ‘ave fānau ‘akapulu ki Nu’usila	16
Tokanga ki he ngaahi fealea’aki vaha’a e potungāue mo e Tafa’aki Sipoti ‘a Tonga ki honau ngaahi fatongia	16
Tokanga ki he polokalama tokoni ki he Va’a Kakai Fefine.....	17
Tokanga ki he Kakai Faingata’a’ia	18
Tokanga ki he Va’a Ma’u Ngāue ki Muli	18
Tali ki he ngaahi fehu’i ne ‘ohake Fakafofonga Kakai ‘Eua 11	18
Fakama’ala’ala tānaki ki he ‘isiū tokanga ki ai ‘Eua 11	19
Tokanga ki he Vouti ki he Tafa’aki ‘o e Sipoti.....	22
Tui ‘oku totonu ke fai hano tokoni’i sipoti e ngaahi ako	23
Poupou ke fakatokanga’i mahu’inga taukei ngāue he ngaahi faingamālie folau ngāue ki muli.....	23
Kole ki he Pule’anga ha faingamālie sikolasipi tafa’aki Sipoti	24
Tokanga ke fakalalakaka’i e Sipoti ‘aki hono fakalahi pa’anga ki he Sipoti.....	24
Mahu’inga ke fengāue’aki potungāue mo e kau Fakafofonga Kakai ngaahi polokalama fakahoko ki honau ngaahi vāhenga	26
‘I ai hoha’a ‘ikai fu’u lelei hono fakalalakaka’i sipoti fakalotofonua.....	29
Tokanga ke fakaivia sipoti ke kamata mei he ta’u iiki.....	29
Tokanga ki he ngaahi faihia ‘o ala mole ai ngaahi faingamālie ngāue ‘i muli	30

Tokanga fekau'aki mo e kakai Tonga nofo 'ova ta'e'iai ha faingamālie 'i muli.....	30
'I ai hoha'a fekau'aki ki he Totonu 'a e Tangata	31
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he pa'anga <i>levy</i>	32
Fokotu'u ke 'i ai ha fakafofonga e potungāue ki he ngaahi tukui motu.....	33
Fokotu'u ke fakalahi Tokoni Pa'anga ki he Sipoti tokoni ngaahi polokalama fakalalakala ngaahi kolo 'i he Sipoti	33
Taukave'i ke fakaivia faka'ekonōmika kakai fefine	34
Tali ki hono fehu'ia fekau'aki mo e 'ikai ha kau ngāue he Va'a Sipoti	35
Kole fakama'ala'ala founa ngāue potungāue mo e Fakafofonga Kakai ngaahi polokalama ki he vāhenga.....	36
Fakama'ala'ala ki he founa ngāue potungāue mo e kau Fakafofonga polokalama ki he ngaahi kolo	36
Kakato e ngaue ki he Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	36
Vouti 19 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.....	37
Fe'unga \$67.1 miliona Patiseti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.....	37
Ngaahi ngāue lolotonga fakahoko he potungāue	38
Fehu'ia pe ko e polokalama tanu hala e potungāue ki he levolo komiuniti	41
Tokanga pe ko e hā tu'unga 'oku 'i ai ngāue hala fakakavaka he uafu	41
Tokanga ki ha palani potungāue ki he palopalema Mala'evakapuna 'Eua	41
Tokanga ke faka'osi fanga ki'i fale na'e te'eki 'osi hono langa he ta'u kuo 'osi	42
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi uafu teuteu ke fakahoko ha ngāue ki ai.....	42
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama tanu hala 'i 'Eua	42
Fakama'ala'ala tu'unga e ngāue ki he Hala Fakakavakava 'Eua.....	43
Fakama'ala'ala polokalama langa fale	43
Tokanga ki he ngaahi uafu ne maumau he afā	44
Faka'amu fakasi'isi'i hanga potungāue to'o ngaahi ngāue malava fakahoko he <i>private</i> <i>sector</i>	45
Tokanga pe lava fakamavahe'i Va'a Tokanga'i mo Pule'i Ngāue Langa mei he Potungāue <i>MOI</i>	45
Tokanga ki he lahi e mole kau ngaue fakapolofesinale he ngaue langa mo e civil engineer	46
Tokanga ki he tuai ngāue ki he polokalama langa fale	49
Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'o e polokalama langa.....	50
Kole ke fakakaukau'i ange tu'unga 'oku 'i ai Uafu 'a 'Eua	52
Tui fiema'u ke hokohoko atu polokalama monomono tanu hala.....	52
Fakama'ala'ala ki he tu'unga Uafu 'Eua.....	54

Fakama'alama'ala ki he tu'unga ngāue mala'evakapuna 'Eua	54
Fakama'ala'ala ki he tokanga ki he polokalama tanu hala.....	54
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he tu'unga fakapolofesinale potungāue	55
Fehu'ia tu'unga ai 'a e Road Act	58
'I ai tokanga pe ko e hā fokotu'utu'u Pule'anga ki e ngaahi feleti 'a e Pule'anga	59
Tokanga pe 'oku 'i ai ha silini ki hono tokanga'i ngaahi koloa Pule'anga	59
Faka'amu ke fakahoko ha ngāue ki he Uafu Niuafu'ou.....	60
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he monomono hala.....	61
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he Road Act	62
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he ngaahi Kuata 'a e Pule'anga.....	62
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he levolo kau ngāue fakapolofesinale e potungāue	63
Tali ki he tokanga fekau'aki mo e Uafu Niuafu'ou	63
Fehu'ia tu'unga 'i ai kau ngāue lau 'aho.....	64
Fakama'ala'ala mo e tokanga fekau'aki mo e <i>Procurement</i>	65
Fokotu'u pea poupou Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	67
Vouti 24 – Potungāue Toutai	68
Tali ki he kole fekau'aki fiema'u taha ngāue ke ngāue ki he misini tā poloka ongo Niua ..	68
Fiema'u ha 'aisi tā poloka ki Ha'afeva mo Nomuka	69
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e mokohunu	69
'I ai tokanga ki he māketi Vahefonua 'Eua ne faka'auha he sunami	71
'I ai tokanga ki he tu'unga 'i ai SMA 'Eua	71
Fokotu'u pea poupou'i Vouti Potungāue Toutai.....	72
Kelesi tuku.....	72

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1010-1015

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Lord Fakafanua ki hono me’a’anga*)

Lord Fakafanua: Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu kātaki ‘o tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

LOTU: (*Na’e fakahoko ai pē ‘e he ‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu, Lord Fohe*)

<009>

Taimi: 1015-1020

... (*hoko atu e lotu*) ...

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie lelei Hou’eiki. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele tataki mai e lotu he pongipongi ni. Ki mu’a pea tau hoko atu ki he ‘asenita angamaheni ko hono ui e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea, te u ‘uluaki tuku heni ha faingamālie ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a mai ki he Fale.

Popoaki Fie-Kaungāmamahi

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga kae ‘atā mu’a ke fakahoko atu e, ki’i ongoongo ko eni.

Sea ‘i he loto faka’apa’apa mo e matu’aki loto mamahi mo’oni ke fakahoko atu ai ‘a e tali ‘a e ui mā’oni’oni, ui mā’oni’oni hotau ‘Otua Mafimafí, ho’o motu’a Fakafofonga mei Ha’apai 12 ko *Hon. Viliami Manuopangai Hingano* ka ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau. Na’e pekia ‘a *Hon. Viliami Hingano* ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 2022 ‘i he Falemahaki ‘Okalani, Nu’usila. ‘I he ‘aho 28 ‘o Tīsema Sea ‘o e ta’u ko eni kuo maliu atú 2021 na’e fakanofa ‘a *Hon. Viliami Manuopangai Hingano* ko e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoue, Me’atokoní mo e Vao’akaú.

Pea ‘oku ‘oatu ai heni ‘a e loto faka’apa’apa mo ...

<009>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Palēmia: ... mātū’aki ongo’i mamahi mo’oni meí he ‘Eiki Palēmia ni, motu’á ni kae ‘uma’ā e Kapinetí pea mo e Pule’anga ‘a ‘Ene ‘Afió ki he uitoú kae ‘uma’ā foki ‘a e fānau paeá he taufa ko eni ‘oku tō honau loto falé.

‘Eiki Sea ko e pekiá ni ‘e fakaha’ele mai ‘i he Tu’apulelulú, ‘e fai pē ngaahi ouau e Pule’angá ‘i Tongá ni pea toki fakaha’ele atu ki Ha’apai. Ko e fakamatala fakaikiiki Sea ‘e toki fakahoko atu, ‘oku lolotonga fai hono vakai’i. Fakatauange pe ‘e toka ‘a Manuopangai Hingano ‘i he nonga mo e fiemālie hotau ‘Eiki, mālō Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Hou’eiki koe’uhí ko e ongoongo fakaloloma ko ení ‘oku fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Palēmiá pea koe’uhí ko e Ta’ehāmaí kuó ne tu’utu’uni ‘o ui e taha e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, ka ko e Fakafofonga e Kakai ‘o e Vāhenga Fili ‘o Ha’apai 12. Ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, Viliami Manuopangai Faka’osiula Hingano.

Ko ia kuó u mātu’aki ongo’i ‘a hono fakahoko atu e pōpōaki fiekaungā maheni ko eni ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ki he uitoú *Enna* Hingano, ki he fānau paea pea mo e fāmili hono kotoa. Mo’oni ko e tā ‘oku ongo ka he’ikai fai ha ofo. Tauange mo e nonga ‘a e ‘Otuá ‘a ia ‘oku mama’o ‘i he taetae ‘a e ‘atamai kotoa pē. ‘Ofa ke ne malu’i homou loto mo homou ngaahi fakakaukau ‘ia Kalaisi Sīsū. Pea ke hoko ‘a e tapuaki e ‘Otua Mafimafi, Tamai mo e ‘Alo mo e Laumālie Mā’oni’oni ‘o nofo ma’upē ‘iate kimoutolu.

Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá ko u kole atu ke tau fakahoko ha faka’apa’apa miniti ‘e taha ma’á e Mēmipa Fale Alea kuó ne pekiá, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, mou me’a hake.

(Na’e me’a kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki ‘olunga ‘o fai ha faka’apa’apa miniti ‘e taha ke faka’ilonga’i’aki ‘a e si’i pekia ‘o e taha ‘i he Hou’eiki Mēmipa ko Hon. Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano.)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kole atu ki he Kalaké he ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió. Pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ni, Mōnite 13 ‘o Sune 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone ...

<010>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... (...hoko atu Taliui...)

‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Nōpele

Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui ‘o e Fale ki he pongipongi ni, ‘oku kakato pē heni ‘a e Hou’eiki Mēmipa tukukehe ‘a kinautolu ‘oku ma’u ‘enau poaki. ‘A ia ko e ‘Eiki Minisitā Toutai kei hoko atu ‘ene poaki, pea mo ‘Eiki Nōpele Vaea, pea ko Veivosa *Light of Life* Taka, na’e fakahoko mai ‘ene poaki ‘e toki me’a tomui mai. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i, Tupou VI, kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, pehē foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Mālō ho’omou laumālie lelei ‘i he pongipongi ni Hou’eiki, na’e toloi mai ‘a e Fale koe’uhi ko e toenga ‘o ‘etau ‘asenita ‘oku kei ‘i he Komiti Kakato. Pea hangē ko e tu’utu’uni na’a tau pālōti ‘i he efiāfi Tu’apulelulu, tau foki mai pē ‘o hoko atu ‘etau ‘asenita ngāue fakatatau ki he ‘etau tu’utu’uni ngāue angamaheni, tukukehe kapau ‘oku laumālie lelei ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke hoko atu ‘i he founga ko ē na’a tau lele mai ‘aki ‘i he uike kuo ‘osi. ‘A ia ko ‘etau hoko atu mei he 5 ki he 7 efiāfi. ‘Oku ou tui mahalo ‘oku tonu ke tau ngāue’aki pē founga motu’a, ‘a ia tau tuku pē ki he 4 koe’uhi ko ‘eku fakafuofua atu ki he toenga ‘o e ngāue ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi. Pea ‘o kapau ‘e me’a mai ‘a e Sea Le’ole’o ‘o e Komiti Kakato fiema’u ha toe taimi ke fakalōloa pea tau toki vakai.

‘I he’ene pehē ‘i he pongipongi ni te u toe fakanofa pē Fakafofonga Nōpele Vava’u, ke hoko ko e Sea Fakataimi ‘o e Komiti Kakato. Fakatokanga’i ‘oku ‘osi me’a mai ia mei he’ene Sea ki he Sea ko eni ‘i he tafa’aki. Pea ‘oku fakafiemālie pē ‘ene ngāue. Koe’uhi ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’atau ngāue ‘i he Fale Alea Hou’eiki, kole atu ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Me’a e Sea Le’ole’o Komiti Kakato

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tapu ki he ‘Otu’a Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, tapu atu ki he Hau ‘o e Fonua, Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Tapu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he Kau Fakafofonga ‘o e Kakai, tapu atu ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti. ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... Hangē pē ko e me’a ‘oku mou mea’i Hou’eiki tau fanongoa he pongipongi ni ‘a e tōtau e taha he tēpile ‘a e Hou’eiki Minisitā. Ka ko hotau hala fononga pē ia pau pē ke ‘i ai e pekia he fononga’anga e mo’ui. Pea ‘oku tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua koe’uhí ko ‘ene kei faingamālie ‘a e Feitu’una ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti. Fakatauange pē ke kei ‘oatu he ‘Otua ha pulupulu toe lahiange ho fatongia hokohoko atu e tatakhi hotau fonua.

Hou'eiki ko 'etau Patiseti hangē ko e me'a 'oku mou mea'i. Sea Fale Alea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'una ho'o kei fiema'u e motu'a ni ke faifatongia atu mo e pou pou ki he Feitu'una ngāue 'oku fai. 'Ikai ke u toe fakalōloa Hou'eiki pea mou fakamolemole ko 'etau Patiseti ena kuo 'osi 'i mu'a 'ia moutolu Hou'eiki ka ko u tui 'oku totonu ke hoko atu ā 'etau feme'a'aki.

Vouti 17 – Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'A ia ko e fika 8 te tau toloi pē ia ki 'amui atu 'o kapau 'e toki me'a mai e 'Eiki Palēmia e taimi ke, ka ko u tui te tau a'u pē ki ai ka tau hoko atu pē ki he fika 19. Kātaki fakamolemole fika 17 fakamolemole me'a mai 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e 'akau fakalava 'oku kei vilingia hotau fuka, tapu ki he Taloni mo e Fale 'o Tupou. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo Hou'eiki 'o e fonua, 'Eiki Palēmia mo e Kapineti pehē kia Tevita Puloka mo e kau Fakafofonga e Kakai. Sea 'oku kau pē motu'a ni he kaungā ongo'i e ui kuo fai hotau lotofale. Ko u lele mai pē he pongipongi ni sio ki he sea hoku tafa'aki ko e sea ia e Minisitā Ngoue pea 'i homa vaha'a mo e Pilinisi. Ko u talaange ki he Pilinisi 'osi mau e Minisitā ke folau, 'ave e lelei tuku mai pē kitaua ke toe ki'i keli takai holo pē fakahoko kakato e ngaahi fatongia.

Sea ko e Patiseti Fika 17 eni 'o e vāhenga 17 'a Tonga ni ko 'etau Patiseti eni. Kimu'a pea u hoko atu ki he fakaikiiki Sea ko u fiefia hono hanga 'e he Minisitā Pa'anga ko e Patiseti kotoa pē hangē 'oku mou mea'i 'a e ngaahi potungāue 'oku 'i ai e ki'i veesi Folofola 'oku 'ai 'i mu'a pea toki hoko atu e Patiseti. Ko e veesi 'oku 'omi ki he potungāue ko e Mātiu 25 veesi 14-30. 'A ia ko 'emau 'uhinga 'oku faka'uhinga ko 'ene feinga'i ke mau muimui ki ai. Ko e lesoni ko eni 'oku talanoa ki he tufa talēniti, kapau 'oku 'oatu ha ua 'ai ke fā 'ai 'oatu ha nima 'ai ke 10 pea 'oku fai ki ai e tulifua 'a e potungāue ko eni.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi va'a 'e fitu 'a e potungāue

Sea ko e va'a 'e fitu 'a e potungāue ko eni 'o kau ai 'a e kau faingata'a'ia mo e kau tu'u lavea ngofua pē ko e kau masiva. 'Oku fai hono vakai'i e tu'unga masiva 'a e fonua ni. 'Oku 'i ai 'a e toko 2188 'oku nau kau he polokalama ko eni he taimi ni. Ko e masiva Sea 'oku masiva pē tokotaha kotoa ka 'oku mau kumi 'a e ngaahi makatu'unga ki he masivesiva 'aupito mo e faingata'a'ia 'aupito ke 'uluaki 'oange ki ai e tokoni. 'A ia 'oku kau ai 'a e 2188. Ko e taha foki ia 'a e taumu'a 'a e potungāue mo e Pule'anga Sea ko e fokotu'utu'u faka'ekonōmika ke tokoni'i 'a e faingata'a'ia pē ko e masiva, ko e fokotu'utu'u ia 'oku faka-'Otua 'oku 'ikai ke ngata he monū'ia 'aho ni ka 'oku tu'uloa.

Fakama'ala'ala Va'a Fakaivia Kakai Fefine

'Oku 'i ai 'a e va'a 'e taha ko e va'a ia 'oku fakaivia 'a e kakai fefine pē ko e 'oange ha ngaahi polokalama langa fakalalakaka. Taimi tatau koe'uhí ko e fakamamahi ko ia 'i 'api 'oku fengāue'aki 'a e potungāue mo e kautaha Fuiva Kavaliku mo e *Women and Children* Peti Blake mo e ma'a Fafine mo e Fāmili pea pehē kia 'Ofa *Guttenbeil* mo e *WCC* mo e va'a pē he Fakamaau'anga. Pea 'oku 'i ai e lipooti 'oku 'i ai 'a e holo lahi 'i he fakamamahi 'i 'api pea 'oku 'i ai e fiefia 'i he polokalama ko eni Sea.

Fakama'ala'ala Va'a ki he Fānuako

Ko e va'a 'e taha e polokalama ko eni ko e polokalama ko ē ki he fānauako ne me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Ako. 'Oku 'i ai 'a e fengāue'aki 'a e potungāue mo e Potungāue Ako koe'uhí ko e tui ko e tokolahi 'a kinautolu ko ē 'oku nofo mei he ako ko nautolu 'oku nau tu'u lavea ngofua ki he ngaahi faihia pehē ki he faito'o konatapu mo e *drugs*. 'A ia ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e fānauako 'oku nau kau he polokalama ko eni ko e toko 3880, 3880. Ko e fānauako ko eni 'oku 'i ai 'a e palopalema 'i 'api ko e māvae e tamai mo e fa'ē, ko e pekia e tamai pē ko e fa'ē fu'u masivesiva 'aupito he na'a nau vakai'i 'oku fai leva hono tokoni'i.

Pea 'oku 'i ai e fiefia ai Sea koe'uhí ka ne 'ikai 'a e tokoni ko eni ko e fehu'i 'e kehe. 'E 'i fē 'a e fo'i toko 3880 ko eni? ...

<007>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'Oku 'i ai e fiefia he tokoni 'a e *World Bank* fengāue'aki mo e Potungāue Ako he polokalama ko eni pea 'oku haofaki ai 'a e fānau ko eni.

Fakama'ala'ala Va'a Fakalalakaka'i 'o e To'utupu

Ko e Va'a 'e taha 'o e Potungāue ko e Va'a ko ia e To'utupu. Hangē ne me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Polisi ka ko e Palēmia 'oku 'i ai e fengāue'aki. 'I ai e silini na'e vahe'i mai 'oku 'i ai e komiti 'oku fokotu'utu'u ki ai he 'oku tui 'a e Potungāue mo e Pule'anga 'oku 'ikai ko e solova'anga pē ki he *drugs* ko e fakahū pilīsone 'etau fānau. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama kehekehe 'oku fokotu'utu'u, 'i ai e ngaahi polokalama fale'i, 'i ai e ngaahi polokalama ke tokonia pea ko u fakamālō eni 'i he tali 'e he 'Eiki Palēmia ke fokotu'u mu'a ha holo, holo ki he to'utupu. Ke fai hono talatalanoa'i tokonia e to'utupu ke nau 'ilo 'oku toe 'i ai mo e matapā 'e taha 'o 'ikai ko e *drugs* pē ke tali ki he 'enau ngaahi fehu'i.

Fakama'ala'ala Va'a Ma'u Ngāue ki Muli

Sea 'oku kau he polokalama 'oku tokoni lahi ki he to'utupu ko 'etau folau mo e ngāue ko eni ki muli. Folau ngāue ko eni ki muli tautautefito ki he toli fo'i'akau pehē ki he kakano'i manu. 'Oku lolotonga 'i 'Aositelelia 'a 'etau toko fāafe hivangeau fituhiva, fāafe hivangeau fituhiva (4979). 'I Nu'usila 'oku 'i ai 'etau toko ongongeau hivataha (691) lolotonga 'i ai. Ko e taimi ko ia na'e tō ai 'a e *lockdown* mo e faingata'a e ta'u ni kai ke loko 'i ai ha vakapuna, ne fai pē feinga. Ne 'osi folau atu ki 'Aositelelia he ta'u ni pē 'a e toko onongeau mā tolu (603), Nu'usila toko fāngeau toluono (436) pea 'oku 'osi 'i ai mo e toko 857 'osi mateuteu teu pē ke folau. 'A ia ko e folau ko ia he ta'u ni ko e toko 2 afe tākaki atu 'a e ni'ihiki ko ia 'oku nau lolotonga 'i muli.

Sea ko e pa'anga lahi taha he'etau patiseti ko e tokoni mai 'a hotau kainga mei muli pea 'oku kau ai 'a e mei toko fituafe ko eni lolotonga 'i muli he polokalama ko eni. 'Oku 'i ai foki mo e fokotu'utu'u ke ngāue'aki pē 'e he Potungāue mo e *SET* pea pehē ki he *TNQAB* hangē ne 'ohake he 'aho. Ke 'oua 'e ngata pē e polokalama ia toli fo'ia'akau pea pehē ki he kakano'i manu kae 'alu ki he ngaahi va'a kehekehe. Ne 'ohake 'e he Fakaafonganga ko eni mei 'Eua 'a e me'a ko e talitali kakai. 'Oku 'i ai 'a e sio ki he tafa'aki kehekehe, tufunga. Ka ko e hū mai 'a e *TNQAB* ke ne fakapapau'i ko e la'i *certificate* ko ia 'oku 'omi ki he tokotaha ko ia 'i Tonga

ni, tali ia 'i Nu'usila, tali 'i 'Aositelēlia. Pea ko 'ene tali ko ia, ko 'etau ngaahi kulupu 'e fu'u lahi 'aupito hono fetuku nautolu ki muli.

Sea pea ko e ongoongo fakafiefia 'e taha, 'oku fakahoko mai e lipooti mei he ngaahi faama, 'oku fu'u makehe 'aupito e ngāue 'etau fānau Tonga. Ko e 'uhinga ia hono kei fiema'u ai 'etau fānau. 'Oku mahino pē ia hono 'omi 'oku 'i ai 'a e palopalema, 'oku palopalema pē ngāue kotoa pē ia pea hangē ko e kau folau mei Fisi, Ha'amoā ka 'oku fai e ngāue ki ai. Ko e taha e palopalema ne 'omi ko e palopalema fakasōsiale, ko e 'alu 'a e tangata'eiki kae li'aki mai 'a e fa'ee mo e fānau, 'oku fai e ngāue ki ai.

Pea 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia na'e fai e kole ki he me'a mai ko eni 'a e Minisitā Ki Muli 'Aositelēlia pea kuo tali. 'E kau he polokalama ko eni hono 'ave 'a e fāmili ke nau nofo fakataha 'i he ngāue ko ia, pea 'i he hokohoko atu 'i he'eku fakakaukau 'e lava faile ai pē ha ngaahi nofo fonua ai. Ko e faingamālie lahi eni Sea ki hotau kakai. Ko e taumu'a foki ia 'a e potungāue Sea pea pehē ki he Pule'anga ke 'oua na'a 'i ai ha taha 'e li'ekina.

Fakama'ala'ala Va'a kau Taki Lotu

Sea ko e va'a 'e taha ko e va'a mahu'inga ia e potungāue. Koe'uhi 'oku tui foki e potungāue mo e Pule'anga neongo ha faka'ofu'ofa pē fokotu'utu'u ma'olunga faka'ekonōmika, ka 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga fakalaumālie 'e holo pē 'a e fokotu'utu'u ko ia. Pea 'oku 'i ai 'emau va'a ko e va'a ia 'a e kau Taki Lotu. Ko nautolu ia 'oku nau fai 'a e langa e ngāue mo e lotua e ngāue ko eni, koe'uhi 'oku kei tui pē potungāue ka 'ikai ke kau 'a Sihova he langa e fonua ko e kulanoa 'etau feinga 'oku fai. Sea 'oku 'i ai foki e ni'ihī 'oku nau si'i fakaanga'i 'a e lotu mo e 'aukai fakafonua. Sea, ko e ki'i koloa pē ia 'e 'ikai ke lava ia ke to'o. Ko e 'Otua mo Tonga ko Hotau Tofi'a 'e tu'uloa pē ia.

Ko e ta'u ni tu'utu'uni 'e he 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Kapineti ko e fakalele ko ia 'o e lotu 'aukai fakafonua 'oku 'ave kotoa ia ki he kau Taki Lotu mo e ngaahi siasi. Ko nautolu 'oku nau fakalele kotoa 'a e ngaahi polokalama ko ia e ta'u ni. Ko e Pule'anga ko e pou pou pē, ko 'emau tui kuo pau pē ke fengāue'aki 'a e ongo 'olive kae mālohi e fonua.

Sea ko e tafa'aki ko ia ki he fakapa'anga patiseti ko u fanongo ki he ngaahi patiseti 'a e ngaahi potungāue faka'ofu'ofa 'a e hiki 'a e ngaahi patiseti. Ko e Potungāue ko ia *MIA* 'oku holo'aki ia 'a e 6.2 miliona. Sea 6.2 miliona ka 'oku ai 'a e fu'u heilala ia 'oku tō 'e he *MIA* Sea. Ko e fu'u heialala ko ia ko hono hingoa ko e Heilala ko Fotu Malimali. Neongo e holo 6.2 miliona Sea kei fotu malimali pē kau ngāue. Sea 'oku toe 'i ai mo e fu'u heialala 'e taha 'oku tō ai ko e Heilala Ko u Lata Au he *MIA*. Sea ma'u 'e he kau ngāue ko eni e laumālie lelei, fiefia pea 'oku 'i ai e ngāue ngaholo e vaka ko u tui ko e ngāue 'a e *CEO* ko eni māmani katoa.

Pea 'oku fakafiefia Sea 'oku nau ngāue'aki e me'a ko e fakapotopoto. Koe'uhi ko e tokoni ko ia 'oku fai ki he kakai, pehē 'oku nau masiva ka 'oku 'ikai ngalo 'ia mautolu ko e ki'i Pule'anga masiva eni. 'Ikai ke 'i ai ha'atau fu'u koloa lolo, koula pea 'oku ngāue'aki e ...

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fakapotopoto. 'I he taimi lahi pea taimi tatau pē Sea 'oku 'i ai e ngaahi *project* tokoni kuo 'osi pea ko e taha ia e 'uhinga e holo hifo

ko eni 'etau patiseti ki laló. Ka neongo 'ene holo Sea 'oku 'ikai ke holo ai e faifatongia mo e tokoni ki he kakai 'o e fonua. 'Oku mau fiefia 'oku 'i ai pē mo e paletu'a. Taimi ko ē 'oku tōnounou ai e patiseti 'oku mau 'alu pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Pea ko e taimi ko ē 'oku mau a'u ki he Minisitā Pa'anga koe'uhí ko e lahi e kole ko ē 'a e kakai 'oku 'i ai 'ene fo'i lea 'oku ne fa'a talamai ma'u pē ka mautolu, *never say no*. Ka kole ha taha *never say no*. Sea kau eni he Minisitā mafu lahi ko u fiefia 'oku tokoni lahi ki he'emaugaahi me'a ko eni fakapotungāue pea ko u fakamālō 'e, fengāue'aki ko ia mo e tataki e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e 'amanaki lelei Sea.

Fakama'ala'ala Va'a ki he Sipoti

Sea ko e faka'osí ko 'etau Sipotí. Sea ko e teu atu eni e tesi Mate Ma'a Tonga 'aho 25 'o Sune 'oku ai e fakamālō. Ko e tesi ko eni fakapa'anga kotoa ia he Komiti 'Akapulu Liiki 'a Nu'usila, ko 'enau 'ofa pē. 'Osi eni ē ta'u 'e ua mo e kongate'eki ke fai ha tesi ia 'a e Mate Ma'a Tonga. Hanga leva 'e he Komiti ko eni 'a Nu'usila teu ki he Ipu 'a Māmaní ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Ai ho toki me'a mai ha taimi 'o fekau'aki pea mo e tau 'akapulu ka tau 'ai mu'a 'etau patisetí. Ko e Minisitā Pa'anga pē 'oku 'ikai fakangatangata hono taimí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e Feitu'una mo e kotoa e kau Minisitā ko ho'o me'a mai pē 'i he fo'i valu miliona pea 'osi ko ia ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ka ke, ka ke 'ai mai pē ke 'uhinga ke 'osi ai leva ena.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea. Mālō Sea ko e 'uhinga Sea ko e sipoti ko e taha ia e me'a mahu'inga he'emaugaahi potungāue. Pea 'oku 'i ai hono 'uhinga Sea koe'uhí 'oku mau taumu'a he ta'u ni ke mau ikuna'i e Ipu 'a Māmaní, poupu ki ai. Ka 'oku 'i ai e tokolahi he'etau fānau hangē 'oku mou mea'i nau foki mai ki he'etau ngaahi timi fakafonua, 'Ikale Tahí pehē ki he Mate Ma'a Tonga. Pea 'oku nau foki mai ko ia Sea 'ikai ke nau foki nautolu koe'uhí ko e pa'anga. 'Oku nau foki mai ki he fonua ni he 'oku 'i ai 'enau manatu 'ofa ki he fonua honau tupu'anga. 'Oku hanga nautolu 'o feilaulau'i 'enau ngaahi fiema'u fakatautaha ka nau fakamu'omu'a e fonua.

Sea pea ko e laumālie feilaulau ko ia 'oku 'i ai e 'amanaki lelei ke ikuna 'etau e tau *World Cup* Mate Ma'a Tonga kae pehē ki he 'Ikale Tahí. Pea ko e 'uhinga Sea 'eku 'ohake e tafa'aki ko ia 'uhí ko 'etau Patiseti ko ē he 'aho ni 'oku *deficit*. Ka tau ikuna e Ipu 'a Māmaní, 'Ikale Tahí pehē ki he Mate Ma'a Tonga 'e liliu 'etau Patiseti 'o *surplus*. Ko ia Sea 'i he fo'i peau ko ia

tau heka ai Sea pea ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku toe fiema’u ha’ane fehu’i mou me’a ange ki he *MIA* ‘i ai mo ‘etau *CEO*. Kai kehe Sea ko u fakamālō atu ho faingamālie ‘ata pē ki ha tali fehu’i mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, fakamālō atu he me’a ‘oku me’a mai. Hou’eiki kapau te mou me’a he’ikai ke u toe fakalōloa peesi 260 ko e *sub program* ‘e 7 ‘i he vakai ko ē ‘a e motu’a ni ko e *sub program* pē ‘e 6. ‘A ia ko e 7 ‘oku ‘osi mahino pē ia he peesi 269 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘e vahe’i ki ai, ‘oku mahino leva ‘oku ‘ikai ke ai ha toe *sub program* pehē. Me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā kapau te mou me’a ki he peesi 261 ko e valu miliona tolu valu tolu kilu valu mano ua afe fitu ngeau pea ko e ‘i lalo hifo aí ko e ma’u pa’anga ia, ‘a ia ‘oku tokoni’i ko ē ‘a e valu miliona ‘a e potungāue ko ení.

‘Oku ‘i ai e pa’anga mei Tonga ni ‘a ia ‘oku fe’unga ia pea mo e fā miliona, ‘i ai e tokoni mei mulí kapau te mou me’a ki he tafa’akí ko e ua kilu ki he *budget support*. ‘Oku ‘i ai e tokoni mei muli ko e *overseas donor funding* ia ko e *in-kind*. ‘A ia ko e *in-kind* ko eni ‘oku me’a ia ‘oku ‘osi mahalo pē ki ha me’alele pē ko ha, mou me’a hake pē ‘oku ‘osi ‘i ai e me’a pehē ia ‘oku ‘osi ‘i he potungāue pea ‘i lalo leva ‘oku toe ‘i ai mo e toe pa’anga ki ai. Ko e ua miliona *total* kātoa ia ki lalo ‘o ma’u ai e valu miliona ko eni ‘e Hou’eiki.

‘U *sub program* ko ení mou me’a mai mu’a ai hangatonu ‘aupito, ‘aupito ko u tui ko e me’a ia ‘e tonu ke tau ‘alu ai ‘etau fononga ‘etau talanoa ‘i he patiseti ko eni polokalama. ‘I ai ha taha ‘oku fie me’a mai tuku atu ki he Fale ‘Eiki, ‘io Fakafofonga ‘Eua Fika 11 me’a mai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō atu ko e patiseti foki ko eni ko e taha eni ‘o e, ko e patiseti ‘oku nofo ki he fo’i ‘elia mahu’inga ko hono fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie ko ē ke ma’u ‘e hotau kakaí. Pea ‘oku hā mai pē ia ‘i he polokalama ‘e 7 ko eni ‘oku ‘omaí ka kuo mahino ki he motu’a ni ‘oku holo ‘a e patiseti ka ‘oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga talifaki ‘i he Vouti ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga.

Ka ko u fie fakalavelave atu pē he ngaahi me’a ko ení he koe’uhí neongo ko e polokalama ‘e 7 ka ko u tui ko e ngaahi polokalama mahu’inga ‘aupito eni. Pea ko u fakamālō ki he Minisitā ...

<009>

Taimi: 1045-1050

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ko ení pea mo ‘ene kau ngāué he ko u tui ko e kamata eni ia ke tau fou atu tautolu ‘i he hala fo’ou ki hono kumikumi ko ē ‘o e faingamālie ma’a hotau kakaí.

Kole fakama’ala’ala pa’anga 8 kilu grant

Ka koe me’a eni ko u tokanga ki aí ‘e Sea ko e ‘i he peesi 263 ke ki’i fakama’ala’ala mai pē he ku ‘i ai e *grant* ai ko e pa’anga ‘e 8 kilu. ‘Oku ‘ikai foki ke tu’u ia ‘i he ngaahi *subprogram* kehe ko ē ‘a e vouti ko eni ka ‘oku ‘i ai ke ki’i fakama’ala’ala mai pe ‘a ia ko e ‘uluakí ia.

Tokanga pe ko e hā ha fengāue’aki e potungāue mo e kau Taki Lotu

Ko hono uá ko e, ko u fakamālō atu ho’o fakamatala Minisitā fekau’aki pea mo e tafa’aki ko eni ki he kau Taki Lotú, he ko e mahu’inga foki ‘ene hū hē koe’uhí koe kupu ngāue foki eni ‘o e fonuá. Pea ‘oku mahino kia au ‘oku ‘i ai e ‘ofisi hē ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kupu ‘i tu’a ‘a ia ko e fakataha’anga ko ē ‘a e kau Taki Lotu. Ka ko hono mahu’ingá eni ko e, ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ma’u ia ‘e he ngaahi siasí he’ikai ke ma’u ia ‘e he ngaahi potungāué pea he’ikai ke ma’u ia ‘e he Pule’angá. Ka ‘oku nau loto kinautolu ia ke tuku mai ia ki he tēpilé ke fai’aki ha ngāue ma’á e fonuá.

Pea ki’i fakama’ala’ala mai pē ko e hā ha fengāue’aki, ‘oku ‘ikai ke u tui ko e, ‘oku ngata pe ia he fai ko eni ‘a e ngaahi lotu ‘aukai. Ka ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ho’omou fengāue’aki ‘o ngāue’aki e patiseti ko eni pea kiate au ‘oku ou tui ‘oku ki’i si’isi’i e patiseti ko ení. Ko homau vahefonuá ‘oku mau faka’amu ke fokotu’u ai ha Fakataha’anga ‘a e Kau Takilotú. He ko e taimi ko ē ‘oku tō ai faingata’á mo fiema’u ko ē ha tokoní ‘oku fuofua tu’u mai ‘a e siasí ia he ngaahi vahe fonuá ke nau fai ‘a e tokoní.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki polokalama ‘ave fānau ‘akapulu ki Nu’usila

Ko hono tolú Sea ‘i he peesi 265 ‘oku ‘i ai ‘a e tafa’aki ko eni ki he fakalakalaka ko eni ‘o e Sipotí. Ko u lave’i pe ‘e au ia ‘oku ‘i ai e ngaahi polokalama na’e lele mai kau ai e polokalama ‘ave ki Nu’usila ‘a e fānau ‘akapulu. Pea ‘oku tau sio tautolu ki he fua he ‘ahóni. ‘Oku mahino pe kiate au e tokoni ki he TASA ki he ‘atelita mo e ngaahi levolo ko ē ki ‘olungá ko e ‘akapulú. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi polokalama ‘oku ‘i lalo ia ai ‘i he levolo ‘o e lautohi mo e ngaahi kolisí.

Pea ke ki’i fakama’ala’ala mai angé ‘a e polokalama na’e lele ko e ‘ave ‘a e fānau ‘akapulu ki Nu’usila ‘o nau ma’u faingamālie sikolasipi. Pea ‘ikai ke ngata aí na’e nofo ai e fa’ahinga ‘o hoko atu ai ‘enau akó mo e ‘akapulu. Ko hono fua ko ē he ‘ahó ni te mou sio ‘i he timi ko ē ‘a e ‘Olopelekí ‘oku ‘i ai ki’i tangata ai ko Samisoni Taukei’aho na’e kau ia hono tuku ‘i Nu’usila he polokalama ko eni he 2010. Pea mo e tamaiki va’inga tokolahi ‘oku nau ‘i Nu’usila, ‘Aositelēlia pea mo ‘Iulope.

Ko e timi ko ē ‘a e *Wallabies* te mou sio kia Taniela Tupou ko e taha ia na’e tuku mo ia he 2010 he polokalama ko ení. Pea ko u tui ‘e ‘i ai e tokoua te na kau mai he timi Fakafonua ‘a Siapani ko Fa’ulua Makisi pea mo ‘Ata’ata Moeakiola. Pea ko e ngaahi timi kehe ko u tui te nau ‘asi mai. Ka ko e ola ē ‘a e polokalama na’e faitokonia ‘e he potungāue ko ení ‘i he 2000 tupu. Pea ko ‘eku faka’amu pe ‘aku ke fakama’ala’ala mai pe ‘oku kau heni ‘a e lele ‘a e polokalama ko iá he na’e kau ai mo hono ‘ave ‘etau tamaiki he ‘atelitá pea ‘oku hā mai ia ‘i he ‘ahó ni ko e ki’i fefine ko ‘Atamaama na’e kau ‘i he *shotput*. Na’e kau mo ia hono ako’i ‘i he polokalama ko ení ‘i he ngaahi ta’u mai ko ‘e ē.

Tokanga ki he ngaahi fealea’aki vaha’a e potungāue mo e Tafa’aki Sipoti ‘a Tonga ki honau ngaahi fatongia

‘Oku ou sio hifo heni ‘oku kau heni ‘a e Polokalama ia ki he *Tonga Institute of Sport*. Ko ‘eku fehu’i ‘aku heni ko e sino eni ‘okú ne tokanga’i ‘a e ngaahi me’angāue ‘a e Pule’angá hangē ko Teufaiva pea mo e ngaahi naunau kehe ‘a e Pule’angá ko e *Indoor* ‘i ‘Atelé pea fengāue’aki ai pea mo kimoutolu. ‘Oku ‘i ai ha’amou fealea’aki mo kinautou ki honau ngaahi fatongia he ‘oku kehe pe eni ia meí he polokalama sipoti ko e ‘i he, ‘o *subprogram* ko ē hono 2 ki he fakalakalaka ko ē ‘o e Sipotí.

Tokanga ki he polokalama tokoni ki he Va'a Kakai Fefine

Ko hono 4 Sea ko u fietalanoa heni ki he tafa'aki ko ē Kakai Fefiné. Ko e peseti 'e 50 'o hotau tokolahi ko e kakai fefine pea ko u fiefia heni he 'oku fekau'aki hangatonu pe eni ia mo fenāpasi mo e fokotu'utu'u 'a e Minisitā Akó ke fakalahi ko ē 'a e Ako Tokamu'á. Ke ō ki ai e fānaú kae 'atā mai e kakai fefiné. Ko 'eku fakakaukau ko ē he taimí ni 'oku mahino pe foki 'a e tokanga ia 'oku fai ki he fakamamahi 'i 'apí. Ko e palopalema 'a e kakai fefine koe'uhí koe movete 'a e fāmilí, ko e 'alu e motu'a he tolí hangē ko ē ku tau fanogo ki ai. Ka ko e me'a eni 'oku ou sio au ia ko ē ki ai. Ko e fu'u ivi faka'ekonōmika ko ē 'i he kakai fefiné te'eki ai ke tau hanga 'e tautolu ia 'o ngāue'aki pe tukuange ke puna 'a e ivi ko iá ke tokoni ki he'etau langa fakalalakaka faka'ekonōmiká.

'Oku 'i ai ngaahi *project* ia 'oku mahino'i ia 'e au 'oku lolotonga lele hangē ko e me'a ko eni ki he *balance of power* fakapa'anga 'e 'Aositelēlia, faka'ai'ai e kakai fefiné ke nau ...

<010>

Taimi: 1050-1055

Dr. Taniela Fusimālohi: ... ō 'o kau 'i he politiki, ka 'oku tau sio kitautolu ki hono ola 'i he 'aho ni, te'eki ai pē ke fu'u mafao atu, he ko 'etau ka u *CEO* 'i he ngaahi potungāue mahalo 'oku toko 7 pē 'oku peseti pē ia 'e 25, vahe 4 pē ia 'e 1 'o e fa'ahinga 'oku nau ma'u 'a e ngaahi lakanga ko ia. Ka 'oku faka'amú ke nau 'alu atu 'o kau 'i he langa fakalalakaka ko ē 'o e fonua 'i ha'anau kau ki he ngaahi ma'u lakanga 'i hotau sōsaieti.

Ko hotau Fale Alea 'oku kei toko 1 pē. Ka na'e 'ikai ke kau ha fefine he fili mai 'i he ngaahi vāhenga, ka ko e me'a lelei ke tau hanga 'o to'o mai 'a e fu'u ivi ko ia 'oku ma'u 'e he kakai fefine ke tau hanga 'o ngāue'aki. Pea ko 'eku fehu'i 'aku heni 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u pehē, ko 'enau ngāue ko ē 'i he ngaahi vahefonua pea 'oku ou tui 'oku mea'i pē ia 'e he kau Fakafofonga. 'Oku 'i ai 'enau fanga ki'i palani, 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i kosilio, ka 'oku te'eki ai ke tau ala atu mo e ivi mo e fakamafai kiate kinautolu 'aki 'etau seniti 'oku ma'u heni, te tau lava 'o ngāue.

'Oku ou tui 'e ala mai 'a e ngaahi kautaha tokoni hangē ko 'Aositelēlia, *DFAT*, ko Nu'usila ke fengāue'aki mo e potungāue ko eni kuo 'i ai 'ene ngaahi palani ke teke 'a e mafai ko ia 'o e kakai fefine ke nau langa faka'ekonōmika. 'I he tafa'aki ko ia Sea 'oku ou tui pea 'oku ou kole pē au ki he 'Eiki Minisitā pē 'e fēfē mu'a, kole atu ki he tokoni pē 'oku 'i ai pē ha'o seniti ke fakangāue'i mu'a ha taha 'i he ngaahi vāhenga, 'oku ou kole au ki hoku vāhenga, ke nofo taha pē ia ki hono ngāue'i 'a e me'a ko eni 'oku ou talanoa ki ai. To'o mai 'a e kakai fefine, fai 'a e ngaahi ako, fokotu'utu'u 'enau ngaahi polokalama, 'ange 'a e fakaivia ko ia 'oku nau fiema'u ka nau kau 'i he langa fakalalakaka faka'ekonōmika.

'Oku 'i ai 'enau ngaahi ngāue 'anautolu 'e lava ia 'oatu ki tu'apule'anga, ka 'oku te'eki ai ke tau nofo hifo 'o tokanga kia kinautolu 'i he me'a ko ē te nau ala fai. Pea 'oku ou fiefia 'i he 'aho ni 'oku 'i ai 'a e polokalama mavahe, pea 'oku 'i ai 'a e fekau'aki ia mo e ngaahi palani kehe hangē ko e tafa'aki ki he ako. 'Ave fanga ki'i fānau ko ia ke 'oua te nau mo'ua 'i 'api, he 'oku tau hanga 'etautolu 'o fai 'etau fokotu'utu'u ko hono ola 'ona ia, tau loka 'etautolu 'a e kakai fefine honau ngaahi 'api ke nau nofo pē ai 'o tauhi fānau mo tauhi 'api. Ka kapau ko e ngaahi fokotu'utu'u ē, tau hanga 'ai 'a e *preschool* 'ave ki ai 'enau fānau iiki, ka nau 'atā mai ke nau kau he langa faka'ekonōmika, pea ko e me'a ia 'oku ou fiefia ai au 'i he 'aho ni, pea mo

‘eku fehu’i ko eni, ko e hā ‘a e ngaahi polokalama ko ia ‘oku fakapa’anga ‘e he ngaahi *grant* ko eni.

Tokanga ki he Kakai Faingata’a’ia

Sea ko e faka’osi ‘eku talanoa, ko e talanoa ko eni ki he tafa’aki ko eni ‘o e *social protection*. ‘Oku mahino pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘oku nau si’i fihia ‘i lalo koe’uhi pē ko e anga ‘etau nofo ‘i he sosaieti, pea ‘oku ou fiefia ‘i he ‘asi ko eni ‘a e 1 miliona ‘i he vouti ‘a e ‘Eiki Minisitā, pea ko e mahino kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ‘a e Pangikē ‘Esia ki he ngaahi ‘elia ko eni. Ka ‘oku ou fiefia he ko e potungāue eni ko ē ‘oku ne tokangaekina ko ē ‘a e ma’ulalo, lēvolo hifo ia ki lalo pea ‘oku ou fiefia ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakafofonga, fakatatau ki he’etau tu’utu’uni ē, fakamaau fakama’opo’opo mai miniti ‘e 2, ko e ‘uhinga kae tali mai ho’o ngaahi fehu’i. ‘E ‘i ai pē taimi ‘e ‘anai ange ‘e toe ‘oatu pē ki he Feitu’u na ke ke me’a mai. Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, kau fakama’opo’opo atu pē eni ko e hā ha ngaahi polokalama lelei ‘oku fokotu’utu’u heni.

Tokanga ki he Va’a Ma’u Ngāue ki Muli

Ko hono faka’osí ‘Eiki Sea, ko e tafa’aki ko eni ki he ngāue ki tu’apule’anga, ‘a eni pē ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā, ‘oku ou tui ko e tafa’aki ia ‘oku lahi taha ai ‘a e faingamālie. Tau nofo pē foki ‘i he toli pea ‘oku tau ‘ilo mahalo kuo a’u ‘eni ia ‘o 100 miliona ‘a e pa’anga kuo ‘omai ‘e he kau toli talu ‘ene kamata.

Ka ‘oku ou tokanga pē pe ko e hā ha fakamatala ‘e ma’u mei he ‘Eiki Minisitā ‘etau ‘unu ko eni ki he ngaahi ‘elia ‘e ngāue’aki ‘a e pōto’i ngāue, pē ko e *skill*, ke tau ‘unu ki ai, toe liuliunga ange ai ha pa’anga ‘e ma’u ‘e hotau fonua ‘i ha kau atu ‘a e tokolahi ange ‘a e fa’ahinga ‘oku nau lolotonga ako ‘i he ngaahi ako tekinkale ko ‘Ahopanilolo ko e Fokololo, ko e *TTI*, ‘o nau ako ‘i he ngaahi ‘elia ‘o hangē pē ko ‘ene fakamatala. Ko ia ia ‘oku fiema’u mai mei he ngaahi fonua hangē ko ‘Aositelēlia mo Nu’usila ke nau kae ange ki he ma’u ngāue ‘i he kaha’u. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali ki he ngaahi fehu’i ne ‘ohake Fakafofonga Kakai ‘Eua 11

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Fakamālō ‘aupito ki he Fakafofonga mei ‘Eua, ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau faka’ofa’ofa ‘aupito, pea te u ‘oatu pē ‘e au ‘a e ngaahi tali ki ha ngaahi me’a pē na’a ne ‘ohake, pea ‘oku ou tui ‘e tokoni mai pē ‘a e Minisitā Pa’anga ‘i hano fakaikiiki ‘a e me’a tafa’aki fakapa’anga.

Sea ko e me’a ko ē ki he ‘akapulu ‘oku mo’oni ‘aupito, tokolahi ‘etau fanau he ngaahi ta’u kuohili kuo nau folau atu ki Nu’usila, ‘Aositelēlia nau ō ki Siapani nau va’inga ai ‘i he polokalama ko ia, ‘alu ‘a e timi ‘akapulu mei Tonga. Ko e ta’u kuo ‘osi ko e toko 9 pē ne lava ‘o folau koe’uhí ko ‘etau ‘i he KOVITI. Pea hangē ‘oku mou mea’i pē ‘a e taimi ko eni, ‘oku ‘ikai ke toe lava ha folau ha timi ‘akapulu, ka ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ke ‘osi ‘a e ngaahi

fakataputapui kae leva hoko atu ‘a e polokalama ko ia he ‘oku mo’oni ‘aupito ‘oku tokoni lahi ia ki he’etau fānau.

Ko e me’a ko ē ki he *Institute of Sports*, ‘oku ha’u kotoa pē ki he malumalu ko ia ‘o e Sipoti, Potungāue Sipoti ‘o fakataha mai ki ai.

Ko e me’a ko ia ki he kau taki lotu ‘oku mo’oni ‘aupito, ‘oku ‘i ai ‘a e fakaiviva ‘oku fai kia kinautolu, ‘o kau ai ko eni mo ‘enau ...

<005>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fai ko ē ngaahi polokalama fale’i mo e ngaahi me’a kotoa ko ia ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘oku fakaiviva kinautolu ‘i he tafa’aki ko ia.

Ko e kakai fefine ‘oku, ko e kulupu eni ‘e 37 he ta’u ni na’a nau kole mai ‘oku taki fituafe (7000) e kulupu ‘ave tokoni kinautolu ke fakaiviva ‘a e kakai fefine pea ko e pa’anga ‘e hivamano ‘a e patiseti ki ai tokoni kia nautolu.

Ko e fokotu’u ko ē fekau’aki mo e ‘ai ha taha ngāue he vāhenga takitaha koe’uhí ke tokanga’i e kakai fefine. Sea ‘oku ou tui ko e me’a ko ia ke toki fai ha sio ki ai ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi pa’anga fakavāhenga na’a tokoni pē ia ke ‘ai ha taha pehē ke ne fakahoko e fatongia ko ia.

Ko e me’a ko ē ngāue ki muli ‘oku ‘i ai pē hangē ko ia na’a ku fakahoko atu ‘anenai ‘oku fai ‘a e fengāue’aki lahi ‘aupito pē mo e Minisitā Ako koe’uhí ko e *TNQAB* koe’uhí ‘oku fiema’u ia ke fakapapau’i ‘oku tali ‘etau *certificate* ‘i muli pea ‘oku ou tui ‘oku fiefia hangē ko e fakakaukau ko eni ke fai ‘a e ngaahi ako’anga ‘a e ‘univēsiti koe’uhí ke tau feinga teke e ngaahi ngaahi mala’e koe’uhí ke lava ai ‘etau ngaahi fānau ‘alu ai ki muli pea ‘oku mo’oni ‘aupito ia ‘i ai e pa’anga lahi ‘e hū mai ki he fonua koe’uhí ko ‘etau kakai.

Pea ko e me’a ko ē ki he totongi ako ‘oku ‘osi vahe’i ko e fo’i taha miliona ki he ngaahi fānau ako masivesiva ‘ikai ke lava ‘o totongi ako. Ka ko u tui ko e me’a pē ia ‘oku ou manatu’i Sea he fo’i lisi ne ‘omai ka ‘oku ou tuku atu pē ki he Minisitā Pa’anga mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala tānaki ki he ‘isiū tokanga ki ai ‘Eua 11

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu pea mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato, ke tānaki atu pē ki he me’a e ‘Eiki Minisitā ‘a e potungāue. ‘A ia ko e pasina 263 polokalama 1 fakaikiiki ‘i lalo he ngaahi tokoni pa’anga hū mai he tokoni, *category* 15. ‘Oku ‘i ai e valu kilu ko e totongi ako eni ko ē na’e ‘osi me’a atu pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘a hono tufotufa atu. Sea pea ‘oku ‘i ai pē pea mo e, ko e ngāue eni ko ē ‘a e Pangikē ‘a Māmani.

Pea ‘i he peesi 268 fakaikiiki fika 15 pē polokalama 5 polokalama si’isi’i 1 ‘oku ‘i ai e taha miliona. Sea ko e tokoni eni ko ē ki he ngaahi ako *TVET* ke toe lelei ange ‘a ‘enau hanga ‘o, ‘a e, e tūkunga lelei pea mo e lava ke totongi e ngaahi naunau ‘oku mamafa ke lava e ngaahi ako’anga ko eni ‘o ‘oatu ‘a e ngaahi polokalama lelei ‘o kau ki heni ‘a e ‘Ahopaniolo ko e

Montfort kau ki ai pea mo e ako fakatekinikale ‘a e Pule’anga ‘i Fokololo pea mo e ako kehe ‘e ua Sea, tokoni katoa eni ki ai.

Sea ko e taha ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ne ‘ohake he Fakafofonga ‘oku ‘i ai pē ‘a e kongavouti heni tokoni ki he sipoti ne me’a ki ai ‘a e Minisitā ‘oku ‘asi ia he polokalama 2 sub 2 ‘i he pāsina 165 ko e tokoni ki he sipoti. Kae hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Sea ‘oku ‘i ai mo e fakalahi ki he sipoti ke toki, ki he Sipoti ke toki fakaikiiki mai ia ‘i he ‘Esitimetri ko ia ‘a e Potungāue Pa’anga na’e faipē lave ki ai ‘anenai.

Sea ko e me’a mahu’inga heni ia ko e taha e me’a ‘oku fai ki ai e sio ko e ngaahi koloa hangē ko ‘etau mala’e talā ko ia Teufaiva ka ‘oku kau pē mo ia hono tokanga pea mai mei he vouti fakalukufua ko ē ‘a e Falepa’anga ke ‘i ha ngaahi tūkunga lelei. Hangē pē ‘oku mou mea’i ko ‘etau faka’amu ke lava ‘o fakahoko hotau fonua ‘a e ngaahi tau fakavaha’apule’anga pea ‘oku ‘i ai honau fiema’u pea ko e mahino he taimi ni ‘oku ofi ‘aupito. Ko e tūkunga ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni ko e tu’unga lelei ko e toe pē ‘a e ngaahi fo’i maama mo e fanga ki’i fakaikiiki pehē ke lava ‘o ma’u ‘a e fiema’u fakatu’apule’anga.

Sea ko e taha e ngaahi me’a mahu’inga hangē ko e kakai fefine mo honau mahu’inga ki he fakalalakaka e fonua. Ko u tui kuo toumoliliu ‘a hono ‘oatu pea mei he ‘Eiki Palēmia pea mo e tokanga makehe ki he tafa’aki ko eni ki hono ngāue ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’anga hangē ‘oku mea’i. Neongo ko e va’a ki he Hou’eiki Fafine ‘oku tu’u e va’a ngāue he potungāue ko eni ka ko e ngāue ki he kakai fefine ‘oku kolosi ia he ngaahi sekitoa mo e ngaahi potungāue hangē ‘oku mou mea’i hangē ko e ako. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe ‘a e ako ki he’etau fānau fefine mo ‘enau tupu lelei hake ‘enau ako ko e mo’ui pea mo e mo’ui pea mo e ngaahi naunau kotoa ko ia. Pea ‘oku ‘i ai pea mo hono fokotu’u fakalahi ‘oku kau atu he vouti ‘a e Falepa’anga ke fai ‘a e tokoni makehe ki he kakai fefine pea mo e fakalalakaka.

Ko e Tafa’aki ko ia ‘a e Malu Fakasōsiale pē ko e *social protection*. Ko e taha foki eni ‘a e tafa’aki mahu’inga pea ‘oku kau he ngaahi tānaki pē ki he ngāue ko eni ‘a e potungāue ‘o kau pē mo ia ‘i he fokotu’u ‘a e Falepa’anga ‘a e ngaahi fokotu’u ‘esitimetri. Ko e me’a ko ē ‘e fai e tokanga Sea ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ha ngaahi fakatamaki hangē ko ē hoko he *lockdown* ko ē na’e fai he KOVITI...

<007>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... pē ko ha faka, Pē ko e ‘osi fakavavevave ‘osi ha ngaahi saikolone pea mo ‘ene maumau. Ko e me’a ‘e ‘uluaki tokanga ki ai e Pule’anga ke malu ‘a hotau kakai ko ia ‘oku lavea ngofua fakasosiale. Pea ‘oku kau pē mo ia hono fokotu’u atu he Vouti ‘a e Falepa’anga ke tānaki ke fakalelei’i hangē pē ko ia ‘oku ‘ohake Sea mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Fika 1 ‘osi pē pea ke me’a mai Fika 2 ē.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he Fale ‘eiki ni. Fakafeta’i pē mo fakamālō tau toe a’usia ‘e pongipongi ko eni. Fakamālō atu pē ki he ‘Eiki Minisitā kae pehē ki he’ene CEO pea mo e ngāue ‘a e potungāue ko eni. Ka e tuku pē mu’a Sea ke u ‘uluaki kamata atu pē ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ‘a ‘eku fakamālō ki he potungāue ko eni, pea mo e Pule’anga

na'e toki 'osi. Pea ko u fiefia pē 'oku me'a heni 'a e Fakafofonga Niua 17 'enau tokoni mai 'aki e pa'anga 'e 3 kilu 'o fakalava 'aki 'a e ngāue 'a e tu'unga mātu'a pea pehē ki he kolo 'eiki hono langa 'o e *gym* 'a ia kuo 'iloa he 'aho ni na'e fakahuafa ko Sunia Mafile'o. Fakamālō lahi atu ai 'a e motu'a ni 'i he 'ofa na'a mou fai ko ia mo e tokoni pea kuo lava lelei 'a e ngāue ko ia pea kuo mo'ui 'a e 'api ko ia.

Pea kuo hoko atu ai pē 'a e fengāue'aki 'a e kolo pea pehē ki he potungāue ko eni pea mo hono *CEO* mo e falala 'oku fai mai 'e he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ki hono fakalele 'a e ngaahi polokalama kotoa fakasipoti 'a eni kuo 'osi me'a pē ki ai e 'Eiki Minisitā, pea 'oku fiefia noa ai pē 'a e motu'a ni 'i he fua, 'i he tali fatongia na'e fai mai mei he Pule'anga.

Mahino 'aupito pē Sea 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kau toli pea mo 'enau, mo e 'uhinga lahi hono fai e me'a ko ia 'i he fonua ni mo 'ene langa 'ekonomika 'o e fonua. Ko 'eku fakamanatu atu pē 'aku ki he Pule'anga ko e kau toli 'oku ne hanga 'o uesia 'a e *labour force* ko ē 'o e fonua ni 'i he ngaahi ngāue kehekehe pē ko ē 'oku fai he fonua. 'Oku 'aonga pē ke u fakamanatu atu, pea 'oku hoko 'a e me'a ko ia 'i he taimi ni.

Ka 'i he taimi tatau, kuo pau pē ke tau pou pou pē ki he polokalama ko eni pea kei teke he 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'oku hangē ko 'ene tu'u he kaha'u 'o hangē pē ko e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ki Muli 'a 'Aositelēlia 'e toe 'i ai 'a e ngaahi faingamālie ke 'ave atu mo honau ngaahi fāmili pea a'u atu pē 'o nau nofo fonua ai. Ka ko e tūkunga ia 'oku hoko 'i he fonua ni 'i he ngaahi ngāue'anga kehekehe 'oku uesia ai 'a e *labour force*.

'Oku ou fakamālō lahi ko eni kuo fakakakato 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e fakamatala ko ia ki Teufaiva. Ko e langa ko ia 'o Teufaiva ko e tu'u ko ena 'a e maama ko ena kae lava ai ko ē ha fe'auhi he po'uli, 'oku 'ikai ko 'ene kakato ia 'a'ana 'a e ngāue ko ē na'e palani ki Teufaiva 'o kapau na'e fakahoko mai 'a e sipoti ko ē na'e 'amanaki ke fakahoko ki ai. Na'e kau he fakahoko fatongia langa 'o Teufaiva ia 'a e ngaahi 'elia 'o kau ai ko eni ;oku ui ko e *corporate boxes* 'a ia 'oku nofo makehe pea totongi pa'anga 'e he ngaahi pisinisi lalahi 'o nau totongi tukuhau hono ngāue'aki 'o Teufaiva he ko e halanga pa'anga mahino ia.

'Oku me'apango ko e kaniseli 'o e sipoti, pea 'ikai ke tau sio 'i he tu'unga na'e tonu ke a'u ki ai 'a Teufaiva na'e 'uluaki palani ki ai. Na'e palani 'a Teufaiva ia 'o 'ikai toe fu'u kehekehe pea mo e mala'e 'akapulu ko ena 'i Suva 'i Fisi 'a ia 'oku ui 'a e fa'ahinga tu'unga ko ia 'oku a'u ki ai 'a e mala'e va'inga *international* ko e *double bench*, 'a ia 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a Teufaiva ia. Pea ko u tui pē hangē ko e me'a ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku tau faka'amu kotoa pē 'e malava 'a e ngāue ko ena ke lava ā 'a e fe'auhi 'i he taimi po'uli ko hono 'uhinga ko e maama ka 'oku hoko pē 'oku hoko ko e tūkunga 'o Teufaiva 'oku mo'oni lahi pea ko ena 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke 'asi ia he patiseti ko eni 'a e potungāue ka 'oku nofo pē 'i Falepa'anga, mo e hanganaki atu ki ai.

Ko e mo'oni foki 'etau fānau 'i he polokalama ko eni 'a eni 'oku 'i ai e fānau ai kuo mahino 'enau 'asi mai 'i he ngaahi timi 'akapulu. Ko e ki'i tokosi'i pē ia 'i he fānau tokolahi 'a ia 'oku nau ma'u e faingamālie tatau pea 'oku nau hoko atu 'o nofo 'i he ngaahi fonua ko ia 'o nau ma'u fāmili pea 'oku hoko ko e lelei ki he fonua. Ka ko e fu'u tokolahi foki eni ia 'a eni 'oku tau...

<008>

Taimi: 1105-1110

Tevita Puloka: ... fetāngutu'i mo kitautolu ko 'etau to'utupu pea ko u 'amanaki pē ko e taha ia 'o e ngāue 'o e taumu'a 'oku fai e langa 'i Tongatapu 1 kae pehē ki Kolomotu'a ko hono tokangaekina e fānau.

Sea 'oku ou fie fakahoko atu pē mu'a ki he Fale 'eikí ko e Tmi 'Akapulu ko ē 'a Kolomotu'a 'a e Sia ko Veiongo, 'Ikale e Sia ko Veiongo, Maa'imoa 'a e Ta'ahine ko Pilinisesi Mele Siu'ilikutapú kuo fakaafe'i ia 'e he Komiti 'Akapulu *World Cup* ko ē 'a Falanisē ke kau atu ki he fe'auhi fakataha 'i he *World Cup* ko ē 'oku 'amanaki ke fai ai 'i 'Okatopa 'i he ta'u kaha'u.

Ko e 'uhinga lahi 'o e, 'o hono fai 'e Falanisē 'a e fe'auhi ko ení he ko e kau 'akapulu 'i Falanisē ko e peseti pē 'e nima 'o e kau 'akapulú 'i Falanisē 'oku ma'u mo'ui mei he 'akapulu pē 'oku nau hoko ko e kau *professional* 'o vahe 'o hangē pē ko ení 'oku mou mea'i kuo fai mei ai e ngaahi fakahoha'a ki mu'a. Peseti 'e 95 ko e kakai 'oku nau mateaki'i e 'akapulu ko e ngaahi fāmili 'akapulu ka 'oku 'ikai ke nau ma'u mo'ui nautolu mei he 'akapulu . 'Oku nau o 'o ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga ka 'i he taimi tatau 'oku nau hoko ko e kau 'akapulu pē 'oku nau 'i he fāmili pea mo e sōsaieti 'o e 'akapulú.

Ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e toe fe'auhi makehe pē ia ko ení 'a ia kuo fakaafe'i ki ai e Timi 'a Kolomotu'a pea 'oku mau 'amanaki ke mau lele atu mo e fānau ko ia 'i he ta'u kaha'u 'o kau 'i he fe'auhi 'akapulu faka'amatua tokua 'a māmani. Ko e ngaahi fonua 'e 20 'oku kau ki ai.

'Oku ou tui lahi pē Sea pea hangē ko e patiseti ko ení kuo 'omi he 'Eiki Minisitā 'o hangē ko e ongo fu'u heilala ko ení 'oku talanoa na'e me'a ki ai 'oku tu'u 'i honau 'ofisí ko e faka'amanaki lelei ia 'i he fu'u ta'u faingata'a ko ení pea ko u fakafeta'i pē au mo fakamālō ko u fiefia au ki he patiseti ko ení. Ta 'oku mahino 'oku 'i ai e kongā 'oku nofo ia mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ka 'e toki tuku mai pē mahalo ki he potungāue mo fakahoko e ngaahi fatongia ko ia 'a ē 'oku 'uhinga pē ki ai e fakahoha'a 'a e motu'a ni.

'Ofa lahi atu 'Eiki Minisitā pea pehē ki he *CEO* mo e fua fatongia 'oku faí, fokotu'u atu. Leveleva e malanga mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 2 pea toki hoko mai e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Tongatapu me'a mai.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'una Sea pea u kole ke u fakatapu mo e Fale 'eiki ni kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō foki ki he Minisitā 'i he 'i hono 'omai e pastisei ko ení ke tau vakai ki ai 'oku faka'ofa'ofa 'aupito ko e ki'i me'a si'i pē 'oku ou tokanga au ki ai Sea.

Tokanga ki he Vouti ki he Tafa'aki 'o e Sipoti

Ko u tokanga atu pē ki he *Sub Program 2* peesi 265 pea mo e 266 tafa'aki ko ení ki he Sipoti pea mo e *Tonga Institute of Sports*. Sea 'oku ou tokanga'i hifo pē 'oku, te'eki ai ke 'i ai ha Vouti Vahe ia 'a e ongo kongā ko ení ko u ki'i fie 'ilo pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakama'ala'ala mai kapau 'oku 'ikai ke Vouti Vahe, ko hai 'oku ne fai e ngāue ko ení. Ko e tafa'aki mahu'inga 'aupito foki ení hangē ko ia kuo mou mea'i 'e Hou'eiki e Fale ni 'a e Sipoti ka 'oku faka'amu pē fakapapau'i ko hai e kakai 'oku nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue ko ení ki he Sipoti he 'oku 'ikai ke 'asi mai hano, hano silini vahe 'i he 'i he patiseti ko ení.

Tui 'oku totonu ke fai hano tokoni'i sipoti e ngaahi ako

Ko e hoko pē Sea 'oku 'oku ou pou pou atu pē ki'i me'a na'e lave ki ai 'a 'Eua 11 fekau'aki pea mo e ngaahi tokoni ko eni ki he sipoti tautautefito ki he ngaahi akó pea mo e ngaahi lēvolo hifo ki lalo hifo he fakakoló. 'Oku tau tokanga foki he taimi ni ki hono teke 'a e mo'ui lelei pea 'oku teke pē mo e sipoti pea 'oku tui 'oku totonu pē ke toe fai ha tokanga lahi ki he tokoni ko eni ki he, ki he sipoti he 'oku fakatokanga'i 'oku, motu'a ni 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u 'oku 'oku 'ikai ke fu'u longomo'ui mei ai e ngaahi sipoti faka-*community* mo e ngaahi sipoti fakakoló ka ko u tui 'oku totonu ke fai ki ai ha ha tokoni.

Pou pou ke fakatokanga'i mahu'inga taukei ngāue he ngaahi faingamālie folau ngāue ki muli

Ko e me'a pē taha Sea ko u tokanga ki ai ko e, ko e pou pou atu pē ki he me'a na'e lave ki ai e me'a ki ai e Fakafofonga 'o 'Eua 11 fekau'aki pea mo e kau folau ngāue ki muli. Na'e tokolahi mai foki he kamata'anga hono 'ave pē 'a e 'a e kau toli mo e tokolahi na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau taukei ngāue pe ko e kau *unskilled labors*. Kapau te tau nga'unu ki ha, ki ha 'ave ha fa'ahinga 'oku 'i ai ha'anau ngaahi taukei ngāue 'e lahi 'aupito ange honau ngaahi faingamālie. 'Oku 'i ai 'aupito 'oku 'i ai 'a e ngaahi matapā 'oku, 'oku 'atā mai mei muli 'oku fo'ou e ngaahi matapā ko eni hangē ko e, ko e *aged-care* ko hono tokangaekina ko eni mo hono tokanga'i e kau ...

<009>

Taimi: 1110-1115

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: ... kau toulekeleká pea mo e kau faingataa'ia, pehē ki he ngaahi faingamālie ki he kau neesi pea mo e kau ngāue fakatekinikale. He ko e ō atu ko ē 'a e kakai ko ē 'oku 'i ai 'enau ngaahi taukei ki muli 'oku toe fiema'ua lahi ange ai ki'i fakatātā pe Sea. Na'e 'i ai ki'i tu'unga mātu'a na'a nau lele atu ko e ō toli ka kinautolu ia na'a nau 'osi ako fakatufunga nautolu mo faka'enisinia. Pea na'e 'ilo 'e he faama ia honau mala'e ko eni pea 'ave nautou ia ki ai pea 'oange pe honau ngaahi faingamālie ngāue.

'A ia 'oku totonu ke, ko 'eku pou pou pe ki ai ke tau toe tokanga'i ange tafa'aki ko eni ke kapau 'oku 'ikai ke tau lava 'ave ha kakai 'ikai ke tokolahi e kakai ko ē 'oku nau ma'u e taukei pea 'ave. Kae 'uluaki ako'i kinautolu 'i Tongá ni ke ma'u e ngaahi taukei he ko hono 'ave atu ki muli 'e toe lahiange ai faingamālie, toe lahiange ai mo e silini 'oku ma'ú 'o fakafoki mai ki Tonga ní.

Fakakātoá ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue he ngāue lahi ko eni kuo fai, hono teuteu mai 'a e patiseti ko eni, mālō Sea ma'u faingamālié.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 Tongatapu Hou'eiki.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu foki ki he Palēmiá kae 'uma'ā Hou'eiki Kapinetí, tapu atu ki he Tama Pilinisí kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e Fonuá. Pehē 'a e fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kakaí.

Kole ki he Pule'anga ha faingamālie sikolasipi tafa'aki Sipoti

Sea te u lavelave pe au ia 'i he tafa'aki ko eni e Sipotí pea mo e, 'a ia ko e Polokalama 2 pea mo e To'utupú. Ko u fakamālō pe au ki he, na'e 'ohake foki 'e he Fakafofonga 'Euá 'a e ngaahi polokalama na'e fakalele mai 'i mu'a pea pehē pē ki he Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapú. Ko e tu'u ko ē Sipotí ka ko u kole pe ki he 'Eiki Palēmiá ke 'i ai ha faingamālie ha fa'ahinga sikolasipi he 'oku si'isi'i 'a 'etau fānau 'oku 'alu ki he tafa'aki ke ako ki he *Physical Education* pe ko e *Sport Medicine*. He ko e taha ia ngaahi me'a 'oku mahu'inga 'aupito ki he fakalalakaka 'o e Sipotí 'i hotau ki'i fonuá ni.

Ko e Polokalamá Minisitā 'o e Sipotí 'o hangē ko ē na'e lave ki ai 'a e Fakafofonga 'Euá. Na'e 'i ai foki ngaahi polokalama na'e fokotu'utu'u mai me'i he kuohilí pea 'oku hā hono olá 'i he ngaahi 'ahó ni 'i he 'etau fānau 'oku nau fakafofonga'i mai hotau fonuá 'i he 'akapulú. Pea pehē pe mo e ngaahi sipoti kehe ki he kakai fefiné. Ka koe'uhí ko e fepoupouaki pe ke hokohoko 'a e polokalama ko eni 'a e *development*.

Tokanga ke fakalalakaka'i e Sipoti 'aki hono fakalahi pa'anga ki he Sipoti

Ko e pa'anga ko ē na'e fokotu'u 'i he kuohilí ke fakalele'aki 'a e Sipotí pea na'e 'ikai ke fakalele 'a e Sipotí. Mou mea'i pe 'e moutolu hono 'uhinga ka na'e pehē ke liliu e taumu'á ki he *development*. Ka ko e ngaahi 'ahó ni 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'oku fai 'a e fakakaukau ko iá mo e fokotu'utu'u ko iá he ko e pa'anga ko ē 'oku vahe'i ko e ki he Sipotí 'oku fiha kilu pe.

Na'e 'i ai 'a e fakahā ai 'eke 'i he kuohilí he ko e pa'anga ko ē talu mei hono ta'ofi e me'á na'e a'u 'o mei 'ova he 16 milioná. Pea a'u mai ko ē ki he taimi na'e fai ai ko eni 'a e patiseti ko iá na'e 'eké na'e toe pe 2 miliona. 'Ikai ke 'ilo ia pe na'e hā e me'a 'a e Pule'anga he taimi ko iá na'a nau fai'aki e pa'angá ka 'oku 'ikai ke nau fakahoko e taumu'a na'e 'uhinga ki ai hono liliú. Pea na'e 'osi mahino pe 'a e ngaahi me'a ko iá he na'e faka'amu he taimi ko iá ke tamate'i e me'á he ko e tānaki pa'anga pe ka 'oku 'ikai ke 'ilo pe ko e 'ave ki fē. Kapau ko hono 'uhingá ke *development*, ke fakalalakaka e sipotí 'oku tonu ke toe ki'i lahilahi 'a e pa'anga 'oku 'alu ki he sipotí mo fakahoko e ngaahi me'a ko eni na'e ha'u mei mu'a.

Ko u faka'amu pe au ia 'e Sea ko e ngaahi me'a ko ení ko e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá ka 'oku 'oua te tau 'omai e lau, ko e Pule'anga 'o me'a mo me'a ko e Pule'anga 'o me'a. 'Oku 'ikai ha taha ia 'oku 'i ai hano Pule'anga heni, ko e Pule'anga 'o Tonga. Ko 'etau ōmai 'o ngāue'i 'a e Pule'anga 'o Tonga ma'a Tonga mo hono kakai. Kae tuku 'etau ōmai 'o politikiki he ngaahi me'a ko ení.

Pea ko ia 'oku 'i ai e tokanga lahi 'aupito ki hono fakalalakaka 'a e Sipotí, mai e silini na'e tānaki me'i he ...

<010>

Taimi: 1115-1120

Lord Tu'ivakanō: ... *levy* mo e ngaahi me'a ko ia 'omai 'o fai 'aki 'a e ngāue ko eni.

Pea ko e me'a ki he to'utupu 'oku mahino, 'oku fakamālō atu au ki he 'Eiki Palēmia 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko eni 'a e Potungāue Ako tafataha pē ki he ngāue faka, ki he ako fakatekinikale

mo e faka-vōkāsio, he ko e taha ia 'i he ngaahi me'a 'oku fiema'u. He 'oku mālō ia, fakamālō atu pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he ngaahi kupu Folofola 'oku 'omai 'i ho'o 'Esitimeti. Kapau te mou fakatokanga'i ko e *export* lelei taha pē hotau fonua ko hotau kakai. Pea 'oku ou fakamālō ange ki he Palēmia 'i hono, 'a e ngaahi ngāue ko eni ke fakalalakaka 'a e ako.

Vakai ke mou fakatokanga'i ange Hou'eiki, ko hono fokotu'utu'u mai 'a e ngaahi ngāue ke fakalalakaka ki he, hono 'ave 'etau *export*. Na'e fokotu'u foki 'a e *SIC*, ke fai ai 'a e ngaahi ngāue, langa mo e fale 'i Hāvelu, ko e ngaahi 'o e lolo, mo e hā fua 'o e ngaahi me'a, talu mei hono 'ave 'etau siaine mo e niu. A'u ki he 'aho ni, 'oku tu'u ha me'a? 'Ikai. Ko hotau kakai pē he ko e kakai 'ofa hotau kakai, 'a e kakai Tonga. Ko ē ko 'enau 'alu ki muli 'oku nau laku mai, ko e lahi taha 'o e *remittance* ha'u ke tokoni ki he ngāue 'a e Pule'anga, ko hotau kakai. Ko e hā leva 'a e me'a te tau fai ko e feinga ke fakamālohi'i mo fakaivia hotau kakai 'i he poto, kakai poto 'otautolu.

Pea ko ia 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'aupito ki he Potungāue Ako, pea 'oku ou fakamālō atu ki he kamata mai ko eni hono fakalalakaka, 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia. Ka 'oku, ka ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku tonu ke tau toe tokanga ki ai.

Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku, na'e 'ohake pē 'e he Fakafofonga 'anautolu ko eni 'oku ō 'i he toli, kuo fakahoko mai mei Ha'amoā kuo nau ta'ofi 'enau toe 'ave honau kakai koe'uhi ko e palopalema 'oku hoko tatau pē mo e ngaahi palopalema 'oku tau fai 'e kinautolu, koe'uhí kae lava ke fai 'enau ngāue. Pea ko e taha ia 'i he ngaahi me'a 'oku tau tokanga ki ai ke toe vakai'i ange Minisitā mo ho'o *CEO* he 'oku ou tui 'oku 'osi a'u atu pē ngaahi palopalema ko ia ki he potungāue, ko e ha ho'omou ngāue 'oku fai ki ai? He koe'uhi he te tau ngalikovi he koe'uhi he 'oku 'osi fakahoko atu pē kia kimoutolu, tonu ke fai 'a e ngāue ki ai ke 'oua 'e toe hoko 'a e ngaahi palopalema ko eni, koe'uhi pē ko 'etau masaiva. Ka 'oku tau toe masiva ange koe'uhi pē ko e ngaahi 'ulungaanga 'o kinautolu 'oku ō ki muli pea 'ikai ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku ō ai, kae toe ō 'o fai 'a e ngaahi 'ulungaanga kehe 'o tau ngalivale ai.

Pea ko ia 'oku ou tui 'e tuku atu pē ki he Feitu'una Minisitā kae 'uma'ā ho'o *CEO* ko e ha 'a e ngaahi ngāue 'oku tau fai mo fakalalakaka 'a e Sipoti. Pea 'ai pē pea to'o mai 'a e silini ko ena na'e tānaki ke fakalelei 'aki 'etau Sipoti e *development*, 'o kapau ko e *development* na'e 'uhinga ki ai. He ko e liliu 'a e taumu'a mei he fakalele 'o e sipoti ki he *development*. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e lau miliona 'e fiha 'oku tānaki, ka 'oku tonu pē ke tau toki fakahoko mai pē 'e he Minisitā Pa'anga pē ko e hā ko ā 'a e seniti 'oku kei toe 'i he me'a ko eni. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā ki'i tokoni mai 'o tali mai pē 'a e ngaahi fehu'i, 'i ai pē ha ngaahi pou pou pea ke tuku pē ke 'osi mea'i pē ho'o pou pou, ko e ngaahi fehu'i pē mo e tokoni, mālō me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō. Sea 'oku ou fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga, ngaahi tokoni lelei kuo nau 'omi koe'uhi ko e hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele, ko 'etau Pule'anga eni, ko e hā 'a e me'a te tau sio 'oku lelei taha ki he laka kimu'a kuo pau ke tau sio ki ai.

Ko e me'a ko eni ki he fekau'aki mo e kau toli Sea, 'oku hangē pē na'a ku fakahoko atu kimu'a, ko e 'ū palopalema 'oku hoko pē. Pea 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'e ni'ihi ko e fili fakafo'ituitui pea 'oku 'i ai 'emau kau *liaison officer* 'i he ngaahi feitu'u ko eni, 'oku fai 'a e ngaahi tokoni feinga'i ha ngaahi fale'i, koe'uhi he'ikai ke toe lava ke toe laka kimui. Ko e ngaahi ipu mahua kuo pau pē ke te, 'ikai ke toe lava ha foki pea ko e feinga pē ke fakalelei ki

he hoko atu, he 'oku fai 'a e ngāue lahi ki ai Sea, pea 'oku 'i ai pē fakamālō 'e 'i ai pē toe fai ha sio ki ai 'i he tafa'aki ko ia.

Ko e me'a ko ē fekau'aki ko ē mo e *labour force*, ko e pehē ko e tokolahi 'o e folau ki muli, kae si'isi'i 'a e kau ngāue fakalotofonua ke fai ha fakapalanisi, 'oku mo'oni 'aupito 'a e *issue* ko ia Sea, he 'oku fai 'a e ngāue ki ai, ka ko e tokolahi ōmai ko eni 'o kau 'i he folau mou mea'i pē, masiva pē anga ia e nofo, 'ikai ke 'i ai ha'anau, ko 'enau si'i ō pē ko e faingamālie pē folau ki muli he ngāue ko eni. Pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ia 'a e potungāue 'o fekau'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki, koe'uhi ke fai hano teuteu'i nautolu he'enau foki mai ...

<005>

Taimi: 1120-1125

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... Ko e toko 7000 ko eni ke 'oua te nau ha'u pē 'o mālōlō 'o tali ki ha folau hoko ka nau ha'u pē 'o langa 'enau ngaahi pisinisi taautaha pea lava 'o fakahoko hanau ngaahi fatongia 'oku faipē ngāue koe'uhī ko e sio lōloa ki he tafa'aki ko ia.

'I he taimi tatau pē fekau'aki ko ē mo e, ke 'ave ha'atau kau ngāue *skilled* 'osi ako'i, 'osi lolotonga lele pē 'a e ngāue ki ai he taimi ni hangē na'a ku fakahoko 'anenai. Faipē 'a e talanoa mo e *TNQAB* pea pehē ki he ngaahi ako'anga, Fokololo, 'Ahopanilolo, Hango, *TTI* mo e ngaahi ako'anga kehe pea 'oku 'osi 'i ai e ni'ihi 'oki nau 'osi folau ai pea kuo nau 'osi talaloto ki he lelei 'enau a'usia 'i he ngaahi polokalama ko ia.

Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e hangē ko e me'a ko ē Sipoti. Ko *TTI* 'oku 'i ai 'enau *diploma* he *Sport and Science* fengāue'aki ia mo e *Otago University*. 'A ia 'oku faipē ngāue Sea ngaahi tafa'aki ko eni ke lava ke tokonia 'a e kakai ko ia.

Ko e fekau'aki ko ē mo e ngaahi me'a ko ē Patiseti 'oku 'ikai ke loko 'asi ha me'a fakapa'anga kuo foaki kotoa mai 'a e me'a fakasipoti ki he Va'a Sipoti ko ē *MIA* 'a ia ko e Tonga *Institute Sports*. 'Oku mei 'uhinga, ha'u kotoa pē ki he fo'i malumalu 'e taha pea 'oku fakaivia pea 'oku fakahoko e fatongia ko ia 'i he potungāue. Pea tafa'aki ko ē ki he fakalalakaka e Sipoti 'oku 'i ai 'a e pa'anga *development sport* hangē ko ē 'oku mou mea'i 'oku tuku pē 'i Falepa'anga pea 'osi faipē talanoa ki ai. Ko e feinga pē ke fakapapau'i ko e faitu'u ko ē 'e 'alu ki ai e silini 'i ai e ola pea 'i ai e fakalalakaka. Pea ko u tui ko e taumu'a ia e ngāue ko eni e Pule'anga mo e potungāue ke toe siofi pē e founa ngāue siofi pē faifatongia ke 'osi ange 'a e ngaahi fokotu'u Patiseti ko eni kuo ola pea ko u tui 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ngaahi fokotu'utu'u ko ia Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki 'i ai ha taha he Hou'eiki toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai? 'Io me'a mai Tongatapu 5 pea toe 'oatu pē faingamālie ki 'Eua 11 ke me'a mai.

Mahu'inga ke fengāue'aki potungāue mo e kau Fakafofonga Kakai ngaahi polokalama fakahoko ki honau ngaahi vāhenga

Dr. 'Aisake Eke: Tapu atu pē Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti pehē ki he Tama Pilinisi, Kalaniuvalu Fotofili pehē ki he Hou'eiki pea pehē foki ki he kaungā Fakafofonga. Sea fakamālō 'aupito 'i he Patiseti ko eni fokotu'utu'u ko eni.

Ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga au ki ai he ko e potungāue foki eni 'oku tokanga'i 'a lotofonua 'a Tonga ni. Pea koe'uhí pea 'ikai ngata ai 'oku ua heni. Ko e tafa'aki ko eni 'oku ne tokanga'i e lotofonua pea mo e konga ko eni 'oku tokanga'i ko eni ngaahi pule'anga fakakolo, ka 'oku hiki foki ia ki he 'Ofisi Palēmia. Ko 'eku kole pē 'a'aku heni 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi polokalama ia heni ki he to'utupu pea pehē ki he kakai fefine mo e ngaahi me'a pehē koe'uhí ko e tu'u ko ē he taimi ni 'oku te'eki foki ke 'i ai pule'anga fakakolo ia he taimi ni *local government* pea 'oku tu'u pē he ngaahi kolo.

Ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi 'ofisi ko eni 'a e kau Fakafofonga 'i he ngaahi feitu'u. Ko e tu'u 'a e ngaahi 'ofisi ko ia ko e fehokotaki ia ko ē 'a e Pule'anga mo e ngaahi feitu'u, pea 'oku mau nofo ko ē 'i homau ngaahi feitu'u 'oku mau lava ke feinga'i ke mape'i holo mo fengāue'aki fakataha mo e ngaahi ngāue ko ē 'a e Pule'anga hangē ko e me'a 'a e to'utupu 'oku mau 'ilo 'oku 'i ai e, 'oku 'i ai foki 'emau ngaahi polokalama, 'osi 'omai 'a e ngaahi polokalama 'amautolu.

Pea ko e kole pē ki heni 'ikai ngata pē ki he potungāue ko eni ne tokanga'i e nagahi me'a fakalolofonua ka 'oku pehē kotoa pē 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, ke tau fevahevahe'aki 'i he ngaahi me'a ko ē 'oku hoko 'i he ngaahi vāhenga he te tau fetokoni'aki pea lava e ngaahi me'a lahi. He 'oku ou tui ko e ngaahi me'a lahi ia 'e hoko 'i he me'a ko eni. Hangē ko u fakatātā hangē ko e vahe palau fakamālō 'aupito ki he Potungāue Ngoue 'oku nau takai ange 'o mau fe'ilongaki. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi vahe ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke mau 'ilo 'emautolu ia me'a 'oku hoko pea si'i ō mai e kainga 'o launga mai kia mautolu ta ko ē 'oku 'i ai e ngaahi me'a pehē.

Kai kehe ka ko e kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā ngaahi polokalama ko eni 'oku 'omai ko eni ki he ngaahi to'utupu mo e ngaahi me'a ko ai 'ai ke tau fe'ilongaki ko e hā e me'a 'a Hihifo, tau felongoaki mo ia koe'uhī ke tau lava 'o fai 'a e ngaahi me'a ko ia.

Pea 'ikai ngata foki ai Sea 'oku ou fakatokanga'i 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fakataha kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe pea kapau 'e 'omai e ngaahi fakataha fakakolo ia he vāhenga 'e tokoni lahi ia. Ko e taumu'a pē ke tau ngāue'i fakataha koe'uhí ke lava e ngaahi polokalama kātoa pea 'oku ou tui 'i he founa ko ia ko u tui 'e toe fakalalakalaka ange. 'A ia ko 'eku poini pē 'Eiki Sea 'i he ngaahi polokalama ko eni ne sio 'a e potungāue ko eni ki he sio fakalotofonua 'e fai e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi 'ofisi koe'uhí ko e ngaahi vāhenga pea lava leva ke tafe 'a e ngaahi polokalama ko ē 'oku fokotu'utu'u 'i kolo ni ki he ngaahi, ke ne fakahoko ko ē ki he ngaahi me'a ko ē 'i he ngaahi tukui kolo Sea *other than that* fakamālō, mālō e ngāue mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 5, 'Eua 11 'io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ko e ki'i tānaki pē eni ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā he *MIA* Sea tautautefito ki he tafa'aki ko eni ko ē hono fakaivia 'o e kakai fefine. 'Oku hangē pē ko e ngaahi Pule'anga kimu'a 'oku kau foki eni ia 'i he ngaahi 'elia 'oku mahu'inga'ia mahu'inga 'aupito 'oku 'ikai ngata pē he Pule'anga ka ko hono kaungā ngāue mei muli tautautefito ki he ngaahi *project* 'oku fakapapau'i ai 'oku pau pē ke 'i ai 'a e tokanga makehe ki he kakai fefine.

Ko e me'a pē 'e taha Sea 'oku fiema'u pē ke mahino 'oku, ko e ...

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Palēmia: ... tau founa ki he ngaahi tafa’aki kehekehe pe ko e ngaahi sekitoa kehekehe, ‘e pau pē ke fakafalala pē ki he fika ko ē ‘o e tafa’aki ko ia. Tau, hangē pē ko ia na’e ‘osi ‘ohake ‘i he tafa’aki fakapotilake ‘oku tokosi’i ‘a e kakai fefine ai. ‘Oku tokanga makehe pē ki ai ‘a e Sea ia ‘o e Fale Alea mo ‘ene ngaahi polokalama faka’ai’ai. Ka ‘oku ai pē mo e ngaahi polokalama he *NGO* he me’a tatau pē. ‘I he ‘alu hifo ko ia ki he kau *senior officers* e Pule’anga ‘oku tokolahi pē kakai fefine ai.

Ka ‘i he’etau talanoa fakatātā ko eni ki he kaha’u e fonua ‘a kinautolu ko eni ‘oku ‘alu hake fānauako. Ko e Ako Ma’olunga ‘o Tonga ‘oku toko 1300 Sea, 900 tupu ai tamaiki fefine 300 tupu pē tangata. ‘A ia pea ko ‘etau pehē pē ko e *ratio* ia ai peseti ‘e 75 fefine ia kae 25 tangata pē. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe leva ia. ‘Oku ‘ikai ko e kakai fefine ‘oku tokanga’i makehe ko e kakai tangata ke feifeinga’i hake ‘enau fika. He ko ē ‘oku fu’u tokolahi mama’o ‘aupito 900 tupu ki he 300 Sea ‘oku fu’u tokolahi ‘aupito ‘a e kakai fefine ia. ‘Oku ‘ikai ke pehé ni ia ‘oku tonu ke to’o ā ‘a e faingamālie ‘a kinautolu ‘oku nau lava he sivi ‘o nau lava ai ki he Ako Ma’olunga ‘o Tonga. Ka ‘oku tonu ke fai ha polokalama makehe ke teke ‘a e fānau ako tangata ke nau toe lava ange ke nau toe lelei ange honau fatongia.

Me’a tatau pē he Potungāue Ako hangē pē ko ia na’a ku fakamatala he taimi na’e fai ai hono feme’a’aki ko eni he Potungāue Ako. Mei peseti ‘e 70 e kau faiako ia ko e kakai fefine peseti pē 30 kakai tangata. ‘Ai na’a ko e ‘uhinga ia na’a ‘oku ‘alu ‘a e kakai tangata ia ki ha ngaahi fatongia kehe kai ke nau toe mahu’inga’ia he faiako pea ‘oku fai e ngāue ‘a e potungāue ki hono teke ke fakatokolahi mai ‘a hotau kāinga tangata nau omai ki he ngaahi tafa’aki pehé ni Sea.

‘A ia ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i, ha’atau fo’i *approach* pē ko ha fo’i founa ngāue ‘e tatau pē mei ‘olunga ki lalo. ‘E fakatau pē ki he ngaahi ‘elia kehekehe ,hangē ko eni ko ‘eku lau ko e fānauako ia ‘oku tokolahi ‘aupito ‘a e fānau fefine ia he fānau tangata. ‘I he tafa’aki ko ē faiako ko e me’a tatau pē. ‘Ai e ki’i mafuli ‘a e founa ia ai ko e ‘uhinga ke faka’ai’ai ‘a e kakai tangata ka ‘oku ai ‘a e ngaahi tafa’aki ia ‘oku tokosi’i ai ‘a e kakai fefine pea mafuli leva ke faka’ai’ai ‘a e kakai fefine.

‘I he tafa’aki ko eni e Spoti Sea ‘oku mo’oni ‘aupito na’e ‘osi me’a ‘aki pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni e *MIA* ‘a e teke ko eni ke ngāue’aki ‘e he Sipoti ko ha me’angāue ki he fakalalakaka. Pea na’a mau ‘osi fakahoko mai pē he ngaahi taimi lahi a’u ki he taimi ni. Neongo ‘a e si’isi’i ‘a e taimi ko eni ki he ako ka ‘oku mau faka’ai’ai ‘o kapau ‘e ha’u ‘a e ‘ū komiti ako ‘o talamai ha founa ‘oku malu ai ‘a e fānau he KOVITI-19 pea ‘oku tonu ke ‘oange ha faingamālie. ‘E Sea ka mole e faingamālie he ta’u ni ‘a kinautolu ‘oku ‘akapulu tau pehē he *first fifteen* pē ko e *senior* ‘e si’isi’i ‘enau faingamālie ke nau lava atu ai ki muli ‘i he ta’u fo’ou he ‘oku te’eki sio ha taha ia ‘oku nau va’inga pē ‘oku fēfē honau talēniti.

Ko e me’a tatau pē ki he sipoti. Ke sio pē ki ha ‘ātakai ‘e lava ‘o fakahoko ai ‘o faka’ali’ali ai honau talēniti kae kei malu fe’unga pē ko e ‘uhinga ko e ta’ota’ofi ko eni ‘o e KOVITI Sea. ‘A ia ‘oku fai ‘a e ngāue mo e ngaahi komiti ko eni pea ko e kole atu ke mou fetu’utaki mai ki he *MIA* pē ko e ‘ū ako ki he Potungāue Ako ke mou fengāue’aki mo e *MIA* ke lava ‘o sio pē ‘e lava ‘o ai ha ngaahi me’a pehé ni ke ma’u ai ha faingamālie ‘akinautolu ‘oku talēniti’ia ‘i he sipoti hei’ilo na’a ma’u ai ha’anau mo’ui he kaha’u Sea. Ka ko e ki’i tānaki atu pē ia ki he me’a feme’a’aki kuo ‘osi fai. Pea toe fokotu’u atu ai pē Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kātaki ki'i me'a mai ange 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'oku ki'i faka'ilonga pea toki 'oatu ki he 'Eua 11. Fakamolemole ke 'ai ha'atau ki'i takai 'e taha.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea, fakatapu atu foki ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko u fakamālō atu Sea he ma'u mai 'a e ki'i faingamālie ko eni ke fai atu ai ha fakahoha'a. 'Eiki Sea 'oku ai pē fanga ki'i tafa'aki 'i he potungāue ko eni 'oku fai ki ai e fakahoha'a. Ko u tui kuo lahi e feme'a'aki ia fekau'aki pea mo e polokalama 2 Va'a Sipoti va'inga.

'I ai hoha'a 'ikai fu'u lelei hono fakalalakaka'i sipoti fakalotofonua

'Eiki Sea ka 'oku fai 'a e hoha'a ki he ngaahi polokalama sipoti. Ko e 'uluaki 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fu'u lelei hono fakalalakaka'i e sipoti fakalotofonua 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai pē hono ngaahi fakamo'oni ia 'o'ona 'Eiki Sea. Kapau te tau sio ki he va'inga 'akapulu, kapau ko e teuteu ki he tau ko eni he *World Cup* mahalo ko e peseti ia mahalo 'e 60 ki 'olunga 'e fakafofonga'i pē ia 'e he kakai muli. Ko e peseti ko ē, ko ē ki he, 'a ē ko ē ke fakalelei'i ko ē 'etau kau va'inga Tonga 'oku fu'u ma'ulalo Sea. Pea ko e me'a ...

<008>

Taimi: 1130-1135

Lord Nuku: ... ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea na'e 'osi 'i ai e lao na'e paasi he Fale ko eni ke tānaki e silini na'e me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Tonga ni. Ko e silini ko ia na'e tānaki ke fai 'aki e sipoti ko eni ko ē *Pacific South Pacific Game* pea na'e 'ikai ke lava. Pea na'e liliu leva e silini ko ia ki hono fakalalakaka'i e sipoti fakalotofonua 'Eiki Sea, ka ko hono tānaki 'oku 'ikai ke u lave'i hifo ha, ha feitu'u heni 'oku 'asi ai e pa'anga ko ia. Ka ko e taimi ko ē na'e tānaki ai Sea na'e 'osi a'u ki he 10 tupu miliona 'a e pa'anga ko eni na'e fakataumu'a foki ia ki he Sipoti ko ē Pasifik'i pea 'ikai ke lava he 'e ngaahi 'uhinga pē ia pea 'ikai ke lava ai pea liliu leva e silini ke 'uhī ki hono fakalalakaka'i ko ē Sipoti 'Eiki Sea.

Tokanga ke fakaivia sipoti ke kamata mei he ta'u iiki

Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a pea 'oku 'ikai ke 'asi ia heni ha feitu'u ke 'i ai ha ngaahi polokalama sipoti ke kamata mei he ta'u iiki 'o 'alu ai ke nau toki 'o ma'u ai e faingamālie ko ē, ko ē ki he *professional*. Ka ko e fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā Ako he ko e feitu'u pē ia 'oku fai ai ko ē hono teu'i ko ē 'o 'etau fānauakó ke nau 'alu 'alu hake ai 'o toki fai ai hono 'ave kinautolu ki muli.

Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea he 'oku lahi e talēniti ia hotau fonua ni. Ka 'oku tau, ko 'ene tu'u foki he taimi ni 'oku tau tokanga ange ki he 'etau fānau ko ē 'i muli he ko kinautolu 'oku ako'i lelei kinautolu ia 'i he ngaahi polokalama 'a muli. Ko 'etau polokalama ko ē 'i Tonga ni 'Eiki Sea 'Eiki Minisitā 'oku, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau polokalama 'a tautolu ia ke fakatatau ki he ta'ú ke *develop* e kauleka mei ha ngaahi polokalama sipoti ke fakaivia 'o hangē ko ē 'oku 'asi ko eni ko ē, ko ē 'i he polokalama. Ke fakaivia e sipoti ke kakakaka mei hono ta'u si'isi'i 'o 'alu ai 'o toki ma'u hono tu'unga fakapolofesinale 'a ē ko ē 'oku 'oatu ko ē he fakatātā kapau te tau sio ki he Mate ko ē Ma'a Tonga pē 'e 'i ai ha toko fiha mei Tonga ni.

Ka 'oku malava pē ia ke teu'i pē 'i Tonga ni ka 'oku 'ikai ke, kuo hiki 'etau falala ka koe'uhí na'e malava pē he kau tangata ia ki mu'a na'e 'ikai ke teuteu'i nautolu ia 'i muli, ke nau ō nautolu ia 'o mālohi 'i 'Aositelēlia, mālohi he kau Maulí ko e kakai Tonga pē. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea he ko u tui 'oku tonu ke toe fakaiviva pē 'a e ngaahi polokalama sipotí kae tautautefito hangē ko e fakakoló ke 'alu mei he ta'u, ta'u iikí.

He kuo ke mea'i pē Sea ko e kongá lahi 'o e kau leká ia ko 'enau ako pē sipotí he akó. Pea ko hono toenga ko ē, ko ē, 'a ē ko ē 'o e kakai ko ē 'i tu'a ko ē 'oku talēniti'ia 'oku 'ikai ke ma'u ha faingamālie ko e kakai ia 'oku fai atu ko ē ki ai 'a e fakahoha'a. Pea 'oku ou lave'i pē 'oku fa'a lahi pē fetō'aki he ngaahi polokalama 'o e sipotí 'uhí 'i he vā 'o e kau sipoti muli mo e kau sipoti Tonga ni pea mo 'etau fetukuaki 'o pehē 'oku lelei ange e kau faiako 'i muli he'etau kau faiako Tonga, ka 'oku mahalo ko e ngaahi me'a ko ia mahalo 'e toki hā kotoa pē ia 'amui.

Ka ko e me'a 'oku fai ki ai ko ē 'a e tokanga ko 'etau kau sipoti *local*, he ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni kapau te tau pehē ko e *Pacific Game* 'e kei lahi ange pē hono fakafofonga'i tautolu mei muli. Ko e 'akapulú ko e me'a tatau pē ha fa'ahinga sipoti pē. Ka 'oku makatu'unga foki e fo'i polokalama ko ia Sea mei hono teu'i kinautolu faka'eketēmika, fisikolo pea mo e teuteu'i honau 'atamai ki he fa'ahinga va'inga ko ē te nau kau ai Sea. He ko e me'a ko ē 'oku mahinó ko e pa'anga lahi taha ko ē 'oku ma'u ko ē he fonua kuo 'osi mea'i pē ia pea kuo tu'o fiha fai e feme'a'aki ki ai ko e pa'anga lahi taha 'oku ma'u he fonua ni 'oku ha'u mei he kau ngāue ko ē ki muli 'a ē 'oku kau ai e sipoti Sea. Ko e me'a 'uluaki ia 'oku fai ki ai e hoha'a .

Tokanga ki he ngaahi faihia 'o ala mole ai ngaahi faingamālie ngāue 'i muli

Ko e me'a ko ē hono uá ko e, 'oku 'i ai e kakai he fonua ni 'oku nau fihia, 'i he tau pehē ko e ngaahi hia pea 'oku 'i ai pē hono ngaahi lao. Ko e lao ko ia mahalo kapau te ke, ko ha'o sivile mahalo ko ha'o ta'u 'e 4 ko ā pe 'oku 5 pea ke toki 'atā ia ke kau ha fa'ahinga folau pē ko ha fa'ahinga faingamālie pehē. Pea kapau leva ko ha ko ha hia faihia pea 'oku ...

<009>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: ... toe hiki hake ia 'o lahi ange 'a e ta'ú 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá pe 'e lava pe ki'i fakasi'isi'i hifo hono ta'ofi kinautolu he ko e hia 'e ni'ihí ko e konā. 'Oku 'ikai ha fu'u hia fēfē faka'ulungaanga pea 'oku 'i ai pe foki e hia faka'ulungaanga ia 'Eiki Sea 'oku ta'ofi 'aupito pe 'e he Lao ke toe 'i ai ha faingamālie folau. Ka ko e me'a ia 'oku fai pe kole ki ai ki he 'Eiki Minisitā ke toe vakai'i ange mu'a e tafa'aki ko iá he ko e me'a pe ia 'a e Pule'angá ke fakakaukau'i kae 'oua fu'u ta'ofi pehe'i e ngaahi faingamālie ko iá. 'Oku 'i ai e mātu'a 'oku 'i ai 'e nau fānau ka 'oku 'ikai ha toe ma'u'anga pa'anga ia. Ko ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a Sea koe'uhí ko kinautolu ko ē 'oku fihia ko ē 'i he fanga me'a pehē ke fai pe hano tokangaekina.

Tokanga fekau'aki mo e kakai Tonga nofo 'ova ta'e'iai ha faingamālie 'i muli

Ko e me'a ko ē hono 3 'oku fai ki ai e hoha'a Sea ko 'eku fie fehu'i pe 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā pe 'oku 'i ai mu'a hanau lave'i ki he'etau nofo ko eni 'o ngāue 'i muli, nofo 'ova ta'e'iai ha faingamālie. Pe ko ha taimi eni ke fai ai ha fakakaukau koe'uhí ko e tō ko eni e

ngaahi fakatamaki fakaenatula, ngaahi fakatamaki fakamāmani lahi e mahaki faka’auhá na’a ‘oku ‘i ai ha faingamālie ai ke fai ha fetu’utaki pea mo e ngaahi va’a ‘i mulí pe ‘e lava ke nau feinga hanau pepa. Ha fa’ahinga founa he koe’uhí ‘e Sea he ‘oku ‘uhinga ‘a e nofo fuoloa ‘i mulí ko e feinga ha founa ke ma’u ai ha ma’u’anga mo’ui. Pea ko ia ‘Eiki Minisitā he koe’uhí ko e va’a ia ho’o potungāue he polokalama 3 ko e ma’u ngāue ki mulí.

Ka ko e ‘uhinga ia e lave ki ai he ‘oku ‘i ai ‘etau kau ngāue ‘i muli ‘oku nau lī pa’anga mai ki Tongá ni ‘i he nofo ‘ova pe mo e ki’i takatakai holo. Pe ‘e ‘ikai ke lava ‘e he potungāue ko ení he ‘oku ‘i ai foki ‘enau polokalama tau pehē hangē ko Nu’usila. Ka ‘alu pe ha taha ‘o ngāue ai pea ‘osi atu ha ta’u ‘e fiha pea kole hanau faingamālie ngofua ke nau ‘alu ai ke ma’u ‘enau pepá. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e lave ki ai ‘Eiki Minisitā he ko u tui ko e ngāue mei mulí ‘oku nau ‘i he va’a pe ‘o e malumalu ‘o e Feitu’una.

‘I ai hoha’a fekau’aki ki he Totonu ‘a e Tangata

Ko e me’a faka’osi ‘oku fai ki ai e hoha’á ko e Va’a ko eni Polokalama hono 4 fekau’aki ki he Totonu ko ē ‘a e Tangatá. ‘Oku ‘ikai ke u fanongo ‘oku fai ha lave lahi ki ai ka ko e me’a eni ‘oku fakamāmani lahi pea ko u tui ‘e ala fepaki pe ia mo e anga ko ē ‘etau nofo fakafonuá. Ka neongo ko e ngaahi totonu foki ia, ko e totonu ‘oku ‘omai ia ‘o fakamāmani lahi ‘a e totonu ‘a e tangata pea moe fefine mo e fefine. Ka koe’uhí ‘e ‘ikai ke fai ha fu’u lave ki ai ka koe’uhí pe ‘Eiki Minisitā he ‘oku tu’u mai he polokalama ho polokalama ngāué ‘a e ngaahi totonu ko iá. Pea ko u tui ko e ngaahi totonu ko iá ‘oku uesia ai fakamāmani lahi ‘a mamani. Pea ko ia ‘oku ‘atu pe koe’uhí ke ke toki feme’a’aki pe mo ho *CEO* ha fa’ahinga founa he ‘oku ‘i ai pe ngaahi totonu ‘oku tonu ke tau a’u ki ai pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi totonu ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau lave tautolu ia ki ai.

Pea ko ia Sea ‘a e fakahoha’a ko eni ko ē ‘oku fai atú, ko kinautolu ‘oku monū’ia faka’ofa’ofa ‘aupito. Ko kinautolu ko ē ‘oku fihia ko e kakai ia ‘oku fai ko ē ‘a e tokangá ‘Eiki Sea. Ke fai mu’a ha lave ange mo ha feme’a’aki ‘o fekau’aki mo kinautolu ‘oku nofo fakapaea pea mo e ngaahi totonu ‘a e kakai tangata mo e kakai fefine ‘oku hoko mai pe hotau ngaahi kaungā ‘apí. Pea kuo taimi ke fai pe ha lave ki ai pe ‘e anga fēfē he ‘oku ‘i ai e tefito’i tui pea mo e totonu ‘a e fonuá ni ki he anga ‘ene tukufakaholo mo hono kakaí. Ko ia Sea ‘oku pehē ‘a ‘eku fakahoha’a pea kapau ‘e toki ‘i ai ha faingamālie pea toki fai ha fakakakato atu kae tuku atu ki he Feitu’una mo e Falé, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea kātaki pē te u ki’i tali nounou atu pē ‘a e fiema’u ‘a e ‘Eiki Nōpele. Fakamālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele ngaahi fokotu’u fakakaukau koe’uhí ko ha lelei fakalukufua e fonuá.

Ko e me’a ko ē fekau’aki mo e Totonu ‘a e Tangata ...

<010>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘oku mei talanoa pē ia ki he vahevahe taau ko ē ‘a e faingamālie pea ‘oku ou tui na’e ‘osi me’a ‘aki pē ‘e he Palēmia, taimi ni ‘oku mei

lahi ange faingamālie ‘oku ‘oange ki he kakai fefine, ‘i he ngaahi tapa kehekehe, ka ko e ‘uhingá pē ia ‘Eiki Nōpele.

Ko e tafa’aki ko ē ki he ngāue ko ē ki muli ko ‘emau potungāue ‘oku mau nofo taha pē he kau ngāue ki muli, ‘oku ‘ikai ke mau fu’u nofo ki he kau nofo ‘ova ‘i muli. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai pē *pathway* ki ai, ‘i ai ‘a e founa ia ka ko e Potungāue ki Muli ‘oku fai pē ‘a e ngaahi talanoa ‘i he tafa’aki ko ia, ka ko ‘emau potungāue ‘oku nofo pē ‘i he kau ngāue ki muli.

Ko e tafa’aki ko ē ki he Sipotí Sea ‘oku, ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘oku te’eki fai foki ha ‘akapulu ia ‘i he ta’u ni, ‘oku mau kei fakaongoongo pē ki he Potungāue Mo’ui ko e KOVITI. Ko e ‘uhinga pē ia ‘oku te’eki ai ke lele ai ha polokalama he ‘oku kei ta’ofi mai ‘a e sipoti *contact* ‘a ia ‘oku tapu ‘a e ‘akapulu liiki, ‘akapulu ‘iunioni, mahalo ‘e toki ‘i ai ha taimi ‘oku pehē ‘oku ‘atā pea ‘e kamata leva ‘a e sio ki ai. ‘I he taimi tatau pē ‘oku hangē ko e me’a ne me’a ‘aki ‘e he Nōpele, lahi ‘a e fanga ki’i fakamovetevete ‘a e ngaahi komiti pea ko e me’a ‘oku feinga ‘a e potungāue ke fakama’opo’opo koe’uhi kae lava ke langa lelei, ka ‘oku fakaiuia pē ‘a e ngaahi komiti ko e feinga ke tokoni ki he taumu’a ko ia.

Pea ‘oku mo’oni ‘aupito pē ngaahi me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele, fakamālō atu ‘oku ou tui pē ‘e kau pē ia hono fakakaukau’i, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga. Kātaki pē ‘e ‘Eua 11 ‘oku ou lave’i pē ‘oku totonu ke ‘oatu hao faingamālie, ka ‘oku ou pehē mu’a ke takai ‘i ha ni’ihi he kau Mēmipa, toki ‘oatu ha’o taimi. Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tokanga ki he pa’anga levy

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘oatu pē ha tokoni hangē ko ia ne ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘Eua, pea pehē pē foki ki he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 Sea, ‘o fekau’aki eni pea mo e pa’anga tokoni ko ia ki he, ‘a e pa’anga *levy* ko ia ‘i he sipoti. ‘A ia ‘oku ko hono lekooti ko ē ‘o e pa’anga ko eni ‘i he’ene hū mai ki he Pule’anga ‘oku lipooti atu he ‘oku kau ia ‘i he ‘asenita ne ‘omai pē ki he Fale, ‘a e tukunga ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni, pea ‘oku lekooti ‘i he ‘esitimeti ‘i he tēpile 13, *category* 4.

Ka ko e lolotonga ko ē ngaahi angamaheni mai ‘a e tokoni ‘a e sipoti na’a mau fokotu’u leva ke hiki ‘a e pa’anga ki he sipoti ‘a eni ‘oku toki fakaikiiki atu ‘e he ‘Esitimeti ‘a Falepa’anga, ‘a ia na’e hiki ‘aki ‘a e tolu poini, meimei 3.2 miliona ko e fakalahi ki he ngāue ‘a e Sipoti Sea. Sea ko e ‘uhinga ‘o e fakafuofua ko eni, ko e fakafuofua ia ‘o e lahi ‘o e pa’anga ‘oku tānaki fakata’u mai pea mei he ma’u’anga pa’anga ko eni. ‘A ia ‘oku fakafiefia koe’uhi ko e ‘uhinga ko ē na’e fai ki ai ‘a e tokanga, ko ena pē ‘oku me’a mai’aki ‘e he ongo ‘Eiki Nōpele, ‘a e mahu’inga ke fai hono toe ue’iue’i ke longomo’ui ange ‘a e ngaahi makatu’unga ke toe lelei ange ‘a hono fua ‘o e talēniti.

Sea tānaki pē ki heni ‘oku ‘osi toe fakapapau’i ‘i he ‘a’ahi ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli ‘a Siaina, pea mo e feme’a’aki pea mo e Pule’anga mo e ‘Eiki Palēmia, ‘a e ngaahi langa ko ia ki he ngaahi langa fakaipoti na’e talu hono tau toloi mai. Pea ko e taha ia ‘a e ngaahi me’a mahu’inga na’e fai ki ai ‘a e tokangá, hangē ko e me’a na’e ‘ohake ko ē ki Teufaiva, ‘a e mahu’inga ko eni he langa e sipoti hotau fonua ke ‘ohake ki ha ngaahi tūkunga fakatu’apule’anga. ‘O ‘ikai ke ngata pē ‘i he a’utaki mai ha ngaahi fe’auhi ki he fonua ni, pea mo ha faingamālie vave mai ke fakahoko ha ngaahi fe’auhi fakatu’apule’anga ‘i Tonga ni. He ‘e tokoni ‘aupito ia ki he Pule’anga ‘i he’ene feinga ke ma’u mai ha ngaahi tokoni ke langa ha

ngaahi naunau pea mo ha ngaahi va'inga, ha ngaahi feitu'u fai'anga Sipoti 'oku 'i he tu'unga fakatu'apule'anga ke tokoni ki he langa 'o e fonua. Ka ko e tokangá pē ke mahino hangē ko e me'a na'e 'omai, ko e 'uhinga ia 'a e fakalahi na'e 'oatu, koe'uhi pē ko 'etau, ko e fakafuofua ia 'etau pa'anga ma'u mai pea mei he ki'i tākaki pa'anga ko ia ki he sipoti, makehe ki he sipoti Sea, mālō.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'oku lahi 'a e feme'a'aki 'i he vouti ko eni Sea, pea mahino 'ene mahu'inga pea 'aonga 'a e vouti ko ia 'o e 'Eiki Minisitā ko eni. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā mālō 'a e ngāue lahi kae 'uma'ā ho'o CEO koe'uhi ko e ngaahi fua fatongia 'oku fai, pea mo fakama'opo'opo 'o e vouti ko eni.

Fokotu'u ke 'i ai ha fakafongā e potungāue ki he ngaahi tukui motu

Sea ko e fie talanoa 'a e motu'a ni ia, koe'uhi ko e mahu'inga ko ia 'o e kau ngāue ko ē ki muli, pea ko hono mo'oní Sea 'oku lavemonū ai 'a e tokolahi 'o e si'i kinautolu 'o e to'utupu 'o e fonua ni, pea lave ai pē mo mautolu mei motu. 'Oku 'i ai pē 'a e ki'i fokotu'u ia heni ...

<005>

Taimi: 1145-1150

Vātau Hui: ... ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e kau fakafongā ke nau fakafongā mai 'i he fakahoko ko ia hono fili e kau ngāue ko ē ki muli. Ko e uike kuo 'osi na'e ha'u ai 'emau ki'i motu'a ko e ongo tamaiki 'e toko ua nau ōmai mei Niua ōmai 'o nofo mai heni pea ko 'enau omi, ta ko ē na'e 'i ai e ki'i faingata'a na'e hoko he 2016 ka 'oku na 'osi 'i Tonga ni. 'A ia ko e 'osi kātoa 'a e fakahokohoko 'a e ngaahi me'a na'e fiema'u pea ko e talamai 'oku 'ikai ke lava 'o 'alu koe'uhí na'e, mahalo pe konā pē ko e hā 'a e, ka ko u tui Sea kapau na'e 'i ai ha fakafongā pehē 'i he ngaahi tukui motu te nau lava pē 'o fakaikiiki pea lava 'o na nofo pē 'i ai koe'uhí kae lava ke fai e ngāue ko ia mo e fengāue'aki. Ko e anga pē ia e fokotu'u 'Eiki Minisitā kapau 'e lava fakafeta'i.

Fokotu'u ke fakalahi Tokoni Pa'anga ki he Sipoti tokoni ngaahi polokalama fakalalakā ngaahi kolo 'i he Sipoti

Pea ko hono hoko pē Sea ko 'eku vakai hifo ki he polokalama ko eni 'o e sipoti mahino 'a kitautolu he feme'a'aki taha ia e me'a mahu'inga 'aupito. Peesi 266 ko e polokalama 2 Va'a Sipoti ka 'oku 'i ai *sub program* 3 fakaikiiki ki he pa'anga hū atu ko ia 'a e Pule'anga. 'Oku 'asi heni Sea ko e polokalama fakalalakā e ngaahi kolo *community development program*. Sea 'oku ou sio hifo ki he pa'anga ko eni ko e ki'i pa'anga 'e tolu mano hiva afe nai pea 'alu hifo ki he fika 15 ko e tokoni pa'anga ki he Sipoti ko e *grant for Sport activity* ko e taha kilu fitu mano. Ko 'eku fokotu'u au Sea kiate au pea 'oku ou tui pē mahalo pe 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā, hangē kiate au Sea 'oku ki'i si'isi'i mahalo ko e kongā eni 'e 'inasi ai kimautolu mei he ngaahi tukui motu.

Polokalama Fakalalakā ki he ngaahi kolo, langa fakalalakā ai 'a e ngaahi polokalama kia kimautolu tatau pē 'a Tokelau mama'o mahalo 'e pehē pē mo e ngaahi kolo pea 'oange kakai ke nau hanga 'o teu'i kinautolu. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafongā Hou'eiki

ko ia 'o 'Eua, 'e tokoni 'aupito. Fakalalakaka mai 'a e 'akapulu, fakalalakaka mai ko e hā e ngaahi sipoti 'e lava 'o fakalalakaka 'oku ou tui 'e tokoni 'aupito eni ki ai. Ko e *grant* ko eni Sea 'oku ou tui ko e ki'i pa'anga ko eni kapau 'e toe fakalahi he ka vahevahe 'i Tonga ni 'a e *grant* ko eni 'i he ngaahi kolo ko eni 'oku meimei ko e *grant* ko eni 'aonga 'aupito ia ki he'emaui fa'a fakalele 'emaui fanga ki'i sipoti pea neongo ko e ki'i lōlenga 'a motu pē ka koe'uhī 'oku mau fakalele mai mei motu ke mahino pē 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi sipoti pēhē. Pea 'e toki leva 'aupito ia ki he fatongia ki he talēniti ko ia 'o e fānau.

He ko hono 'uhinga Sea 'oku manatu'i lelei pē 'e he motu'a ni na'e 'i ai 'emaui ki'i motu'a fakaiku Kata, Solomone Kata na'e talu 'ene tupu hake pē 'a'ana 'i Niua, pea ko 'ene toki ha'u pē 'alu pē 'o teu'i 'o Mate Ma'a Tonga. Uanoa kapau 'e toe teu'i mo ha fānau pēhē ke nau hokohoko atu. Sea ko u poupou lahi ki he patiseti ko eni pea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā mālō mu'a e ngāue, fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u mo e poupou. Me'a mai 'Eua pea faka'osi mai he Tongatapu 2 ē.

Taukave'i ke fakaivia faka'ekonōmika kakai fefine

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō e toe ma'u e faingamālie ka ko u, ko 'etau fo'i fika foki eni 'oku tau fokotu'u ke tau tupu faka'ekonōmika peseti 'e 3.4 he'etau lele atu ko eni pea ko u fiefia he koe'uhī ko e fa'ahinga tāketi eni ko ē te ne hanga 'o fanafanau'i ko ē 'a 'etau tupulaki faka'ekonōmika mo e ngaahi faingamālie, ka ko u fie foki pē ki he'eku malanga ko ē 'anenai fekau'aki pea mo e kakai fefine.

'Oku mahino pē kia au 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ki hono malu'i 'enau totonu mo e tokolahi 'oku nau 'i ai. Ka neongo 'a e talanoa ko ē ki he tokolahi 'oku nau ngāue ka 'oku nau ngāue pe foki nautolu he ngāue fakapule'anga mo e ngaahi pisinisi. Ko u talanoa au ia ki he fo'i tokolahi ko eni 'oku nau 'i he lēvolo 'i lalo hifo ai mo e *semi-formal informal sector*, ke 'oange ko ē 'a e faingamālie tataui ke nau ma'u. Pea ko u nofo pē au 'i he tafa'aki faka'ekonōmika ke fakaivia fakalelei kinautolu fakame'angāue, fakapa'anga mo e fakaako. Pea ko u fiefia he fakamatala ko ē kuo fai he Minisitā he ko u tui ko e potungāue ko eni te na ngāue vāofi naua mo e Potungāue Ako ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Dr. Taniela Fusimālohi: ... 'i hono monomono 'a e ngaahi me'a ko eni ko e teuteu'i 'o e kaha'u ko ē fonua. Ka 'oku ou tui lahi kapau ne fai mo tau 'unu atu tautolu mo e *CEDAW* ke fai mo tau manga ki he tafa'aki ko ia ko u tui ko e *commitment* ia 'atautolu ki hono teke 'a e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika ki he kakai fefine.

Ko e tafa'aki ko eni ki he Sipoti pea ko u fiefia hono 'ohake ko ē 'a e *levy*. Ka ko u fakamālō ki he fakamalanga ko ia na'e fai 'e he Fakafofonga Nōpele Tongatapu 2 he koe'uhi ko e kongā foki 'o e ngaahi polokalama ko eni na'e fatufatu ia 'i hono taimi na'e Minisitā ai 'i he potungāue ko eni, pea 'oku fakatupu fiefia he 'oku kei tuku'au mai pē e ngaahi polokalama ko eni. Ko 'eku talanoa ko ia ki he fakalalakaka sipoti ko u tui au ia 'oku fu'u nofo 'a e fakalalakaka ko ē 'o e me'angāue 'i Tongatapu ni. Tau talanoa pē ki Teufaiva, 'aonga ia ka 'oku 'ikai ke tau talanoa ki he vahe tahi. Ko e 'ai ko ia ke tau fakalalakaka mei tahi 'a e sipoti 'o hangē ko e

fakatalanoa ko eni 'oku fai 'e he Fakafofonga Niua 17, 'oku pau ke 'i ai e me'angāue. Ko u mahino'i pē 'e au ia 'oku o e kau faiako mei heni ki tahi 'o fai e ngaahi ako sipoti.

Ka 'oku ke fakalalakaka mo'oni ia ko 'Eua 'oku ai e mala'e 'e tolu ai ko e ua 'i he 'apiako pea taha 'a e vahefonua. Ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai, he 'ikai lava 'o teuteu'i mai ha kakai ia mei ai. Na'e 'ai ke u kole au ki he Fakafofonga Niua 17 ke 'ai ke mau tau kilikiti mai ha'ane timi 'ai mo ha'aku timi pea 'ave ha'amau timi he ta'u kaha'u, he ko e fu'u lahi pē 'etau nofo ki he 'akapulu ka 'oku 'i ai mo e ngaahi sipoti kehe. Ko e kilikiti, ko e fuhu, 'i ai e soka ka 'oku fai tokonia ia. Ka ko u tui ko e *levy* ko eni kapau 'e fakakaukau'i lelei ke toe ki'i veteki atu ki he ngaahi vahefonua ke 'omai e me'angāue totonu. ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakafofonga ē ki'i fakamolemole ki'i me'a hifo ange kau lau atu e. Ko e tu'u he taimi ni Hou'eiki 'oku hangē ko ē 'oku tu'u 'a e nga'unu 'a 'etau ngāue kimu'a 'i he toutou liliu,. Pea na'a ku 'eke ki he Kalake ko fē kupu ko ē na'a ku manatu'i. Mou mea'i ko e talu 'eku mavahe mei he Sea e Komiti Kakato mei he 2007 pea ko 'eku foki mai 'oku liliu e Tohi Tu'utu'uni. Ka na'a ku lave'i pē na'e 'i ai e kupu 'i he fu'u toutou liliu 'a e feme'a'aki 'i he me'a tatau ka 'oku 'osi mahino'i 'e he Sea. 'E ngofua ke 'oua 'e toe alea'i ha fokotu'u ke hikinima'i 'o kapau leva 'e pehē 'e he 'Eiki Sea pē ko e Sea 'o e Komiti Kakato 'i he'ene fakakaukau kuo fe'unga hono alea'i ha fehu'i, pea kapau kuo pou pou'i 'a e fokotu'u 'e hikinima'i leva 'a e fehu'i ko ia.

Koe'uhi 'oku fu'u lahi ho'omou feme'a'aki ki he sipoti mahino ia ki he motu'a ni. Hou'eiki, 'oku ou kole atu 'oua te tau fa'a ngāue'aki 'a e founga ko ia ko e 'ai ke hikinima'i e me'a 'i he Fale ni. Ka tau 'ai pē 'a e me'a na'a ku ma'u, tuku 'oua 'e toe fai ha feme'a'aki 'i he Sipoti ka tau nga'unu kimu'a. 'Osi mai e Sipoti, 'osi mo e kakai fefine 'osi mai pea mo 'etau polokalama ki he folau ki muli pea mo e uesia 'oku hoko 'i Tonga ni hono 'ave hotau kakai kae 'ikai ke toe 'i ai ha kakai ke hoko atu 'etau ngāue fakalotofonua. 'Osi mo 'etau polokalama ko ē fakalotofonua.

Ko e hā ha toe me'a 'oku toe feme'a'aki ki ai ka tau nga'unu. He'ikai ke u nofo pē Sea ia 'o fo'i fanongo pē mo hiki pea mamate hoku nima hono hiki e me'a tatau he taimi kotoa 'o e ngaahi Mēmipa. Ko u pehē Fakafofonga fe'unga 'a e toe feme'a'aki ia ki he ngaahi polokalama kuo mahino ia ki he motu'a ni. Toe 'i ai ha me'a fo'ou ki he Tongatapu 2? Hangē pē me'a na'a ku lave, 'oua fa'a 'ai pē pea tuku hake tau hikinima'i ko e me'a ia 'a e tamaiki 'oku 'ikai ke nau mea'i e ngāue 'a e Fale ni, tapu pē mo moutolu Hou'eiki.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Ko 'eku toe kole pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā ke fakama'ala'ala mai 'eku fehu'i na'e fehu'i atu 'anenai fekau'aki pea mo e vahe ko ē kau ngāue, 'ikai ke 'i ai ha kau ngāue 'oku 'asi ki he Va'a Sipoti. Pē ko hai 'oku ne fai e ngāue ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Polokalama 2 'Eiki Minisitā. Mo'oni 'aupito ngalo pē 'ia au Tongatapu 2 ka na'a ku hiki pē. Ko e hā e me'a kotoa 'ikai ha vāhenga 'a ha ni'ihī kau 'i he polokalama ko ia. Hā e 'uhinga?

Tali ki hono fehu'ia fekau'aki mo e 'ikai ha kau ngāue he Va'a Sipoti

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e Tonga *Sports Council* kuo kaniseli foki ia foki kotoa mai e ngāue ia ki he va'a ko ē Potungāue Sipoti ko ia 'i he *MIA*. 'Oku 'ikai

ke toe 'i ai ha kau ngāue ia ko e kau ngāue kotoa ha'u ki he va'a ko ia e *MIA* 'a e Sipoti. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha ni'ihini heni? 'Io me'a mai Tongatapu 5 pea ko u tui ko 'etau fe'unga ia ka tau hiki.

Kole fakama'ala'ala founga ngāue potungāue mo e Fakafofonga Kakai ngaahi polokalama ki he vāhenga

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e Sea pea mo e pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke lave mai he fengāue'aki ko eni 'a e 'ofisi 'i Nuku'alofa ni mo e ngaahi vāhenga ko eni 'i 'uta, ke mau fe'alongaki ki he ngaahi polokalama ko ia mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku fai pē fengāue'aki mo e ngaahi 'ofisi ko eni ka 'i he taimi tatau pē foki 'oku feinga 'a e potungāue ke 'oua 'e fu'u hangē 'oku 'asi fakapotikale kae tu'u tau'atāina pē ngaahi 'ofisi kae pehē ki he ngāue 'oku fai 'e he potungāue ki he ngaahi vāhenga kotoa Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu pē Sea ki he fehu'i mahu'inga ko eni Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala ki he founga ngāue potungāue mo e kau Fakafofonga polokalama ki he ngaahi kolo

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una tapu mo e Feitu'una tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e ...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Palēmia: ... Komiti Kakato. Hangē pē 'oku ke mea'i Sea ko e kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe 'oku 'i he 'Ofisi Palēmia pea 'oku nau fengāue'aki pē ngaahi polokalama ki he 'ū kolo mo e 'ū vāhenga ke nau lava 'o fakahoko atu mo ui ha fono ka fiema'u. 'A ia ko e fekau'aki ko ia ko e fakaivia pē vaha'a ko eni ko eni e *MIA* pea mo e 'Ofisi Palēmia ke fetu'utaki pea mo e ngaahi va'a 'o e potungāue 'oku nau fie 'alu atu ki he ngaahi, ngaahi koló. He 'oku mo'oni pē 'a e me'a ko ē 'oku me'a 'aki 'e Tongatapu 5 'a e mahu'inga ke fai ha fetaulaki mo ha fe'alongaki pea mo e kau Fakafofonga kae 'uma'ā e koló 'i he taimi ko ē 'oku fai ha ngāue atu ki he ngaahi koló. Mālō Sea.

Kakato e ngaue ki he Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai mālō 'i ai ha fokotu'u pea poupu ki he vouti ko eni? Sai tau hiki ē.

Vouti 19 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Hangē pē ko e me’a ki he uike kuo ‘osi tau hiki pē ‘e te tau toe foki ki ai ‘anai pea te u toe ‘oatu ha faingamālie ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku toe tokanga ha me’a pea tau fakama’opo’opo ia. ‘Io hoko ko eni ko e Fika 19 Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’una Sea, Sea ‘o e Komiti Kakato. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, kau Minisitā ‘o e Kapineti. Fakatapu atu Tama Pilinisi, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e fonua. Fakatapu atu Tevita Fatafehi Puloka kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā mu’a mo e motu’a ni ke fakahoko atu ‘a e Patiseti Fika 19 ‘oku hā ‘i he tohi Patiseti Sea.

Fe’unga \$67.1 miliona Patiseti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko e Patiseti eni ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea ‘oku hā ia ‘i he peesi 283 – 295. Sea ‘i he peesi 285 ko e patiseti ‘o e potungāue ki he ta’u ni ‘oku fe’unga ia pea mo e pa’anga ‘e 67.1 miliona. Ko e hiki ‘aki ia ‘a e pa’anga ‘e 27.5 miliona mei he ta’u fakapa’anga ko ē kuo ‘osí. ‘I he patiseti ko eni ‘oku fakapa’anga ai ‘a e pa’anga ‘e 20.5 miliona mei he pa’anga pē ‘a e Pule’anga pea ko e pa’anga ai ‘e 46.6 miliona ko e fakapa’anga ia mei muli.

‘I he fakaikiiki ‘o e patiseti ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e konga lalahi ai ‘e tolu pea ‘i he konga lalahi ko eni ko ē ‘e tolu ‘oku ‘i ai ‘a e konga iiki ai ‘e 10. ‘I he konga ‘uluaki Sea konga mahu’inga eni ‘a ia ko hono fakalele ‘o e potungāue. ‘Oku ‘i ai pea mo e konga iiki ‘e fā ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ‘Ofisi ‘o e Minisitā, ‘Ofisi ‘o e Talēkita. Ko hono fakalele mo hono palani ‘o e potungāue pea mo e fakalele ‘o e kau ngāue. Sea ko e Tafa’aki *Management* eni ‘o e potungāue pea na’e hiki ‘aki ia ‘a e pa’anga ‘e 1.95 miliona.

‘I he polokalama hono ua Sea ko e polokalama mahu’inga ‘aupito eni he ko e polokalama eni ‘oku ‘i ai ‘a e Va’a ko ē ki he Fefolau’aki Vakapuna ko hono ua ko e Fefolau’aki ‘i Tahi pea ko hono tolú ko e Fefolau’aki Fakalotofonua. Sea ‘oku hiki ‘aki ‘a e patiseti ko eni ‘a e meimei 20 miliona ‘a ia ko e 12.251 miliona pea ‘oku ‘i ai hono ngaahi ‘uhinga kehekehe pē Sea.

Polokalama hono tolú Sea ‘oku ‘i ai e konga lalahi ai ‘e tolu ‘a ia ‘oku konga ‘uluaki pea mo e konga uá ‘oku fekau’aki ia pea mo e langa, ngaahi langa fale, monomono fale. Pea ko e konga hono tolú fekau’aki ia pea mo e *civil engineering* pē ko e ngāue faka’enisinia ‘a e potungāue.

‘I he pa’anga ko ia ‘e 27.5 miliona Sea ko e ngaahi polokalama fo’ou kātoa ia ‘oku fakahoko mai koe’uhí ko e ngaahi ngāue lalahi ‘o e fonua. ‘Asi ‘aupito heni ‘a e hiki koe’uhí ko e ngaahi ngāue lalahi ‘a e Pule’anga ‘oku lolotonga fakahoko pē ia, ngaahi ngāue lalahi ‘a e Pule’anga ‘oku ‘amanaki ke fakahoko mo e ngaahi palani ‘a e Pule’anga ki he kaha’ú koe’uhí ko e ngaahi langa fakalalakala ‘o e fonua. Sea tuku mai pē mu’a ha ki’i miniti si’isi’i ke u lave atu ai ko e hā ‘a e kaunga ‘o e potungāue ko eni ki he masiva. ...

<009>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Sea ‘i ha langa faka’ekonōmika ha fonua kuopau ke tu’u ‘a e ngaahi me’a lalahi ko eni; halapule’anga, uafu pea mo e mala’evakapuna. Ko e ngaahi feitu’u eni ‘okú ne fakahoko ‘a e fe’alu’akí. Ngaahi feitu’u eni ‘oku ne fakahoko ai ‘a

e fefakatau'akí. Pea ko e ngaahi feitu'u eni Sea 'oku 'ikai ke filifilimanako ha taha ia ke ne ngāue'aki, mei he tu'umālié 'o a'u ki he masivá 'okú ne ngāue'aki 'a e halapule'angá.

Ko e hala pule'anga Sea ko e feitu'u ia 'e kamata ai ke fakahoko ai ha pisinisi. Ko e feitu'u ia 'e 'alu 'a e tokotaha ngoué ki hono 'utá 'i ha fa'ahinga taimi pē. 'I tahi 'aonga 'aupito 'a e ngaahi uafú he koe'uhí ko e ngaahi feitu'u eni 'oku tau fakafehokotaki ai e fonuá ni pea mo tahi, mei Niua, Vava'u, Ha'apai pea mo 'Eua. 'E 'omai 'enau ngaahi ngoué pea 'ave mo e ngaahi koloa ki he ngaahi feitu'u ko ení. Ko e anga ia Sea 'a e fakafehokotaki 'a e potungāué ni ki he masiva 'o e fonuá ni, ki he kakai 'o e fonuá ni 'o tatau ai pē pe ko hai.

Ngaahi ngāue lolotonga fakahoko he potungāue

Pea ko e patiseti ko eni Sea 'oku fiefia 'aupito 'a e potungāué ni ke 'omai 'a e pa'anga ko ení ke fakahoko'aki 'a e ngaahi fatongia 'oku totonu pe ia ke fakahoko 'e he Pule'angá koe'uhí ko e kakai hono fonuá. Tuku mai mu'a Sea ke u lave atu ki ha ngaahi ngāue, to'oto'o me'a lalahi pe lolotonga fakahoko 'e he potungāué koe'uhí ko e ngaahi kaveinga ko ení. He koe'uhí ko e ngaahi kaveinga 'oku mahu'inga 'aupito.

'Uluaki Sea, 'aho 15 Sanuali na'e tō mai ai 'a e sunami ko ení pea na'e uesia lahi ai 'a e fonuá. Sea 'oku lolotonga fakahoko 'e he potungāué 'a e langa e ngaahi fale ko ení. 'I he 'ahó ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi konituleki langa fale 'e 46. Kuo 'osi ai 'a e fale 'e 5 pea 'e hokohoko atu 'a e ngāué koe'uhí ko e langa ko ení. 'I he 'uluaki savea Sea na'e fe'unga mo e fale 'e 468 na'e uesia pea 'i he 468 ko ení 'oku 'i ai 'a e fale ai 'e 286 ke langa fo'ou. Pea 'oku 'i ai leva pea mo e fale 'e 182 ke monomono, ko e ngaahi fale monomonó kuo 'osi fai 'a e ngāue ki ai 'a e potungāué 'o lava 'o tufa atu 'a e ngaahi seniti ki he ngaahi 'api na'e uesia ko ení 'i Tongatapu ni. Fai e ngāue ke totongi atu pea mo Ha'apai he vave tahá kuo 'osi mau e ngāue ko iá kae hoko atu ki he Vahefonua 'Euá. Sea ko e ngaahi ngāue ko ení 'oku nofo loto pe ia he patiseti 'oku 'ikai ke fu'u lave *detail* ki ai pe ko e fē patiseti 'oku 'i aí ka 'oku nau nofo katoa 'i loto fekau'aki pea mo e langa fonua koe'uhí ko e maumau na'e hoko 'i he sunami ko ení na'e toki 'osí. Sea ko e ngāue ia ko ē ki he ngaahi falé.

'Oku hoko atu pe foki 'a e fakama'a 'o e ngaahi feitu'u na'e maumau kau ai 'a e fōsoá mo e ngaahi matātahi ko e ngaahi efu he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e fonuá ni. Kei fakahoko pe ia 'e he potungāue koe'uhi ko hono fatongia, tefito'i fatongia 'oku tonu ke fakahoko ki he Pule'angá.

Sea ko e ngāue lahi 'oku hoko mai ki he fonuá ni 'oku 'amanaki ke fakahoko ia, kau eni 'i he ngāue 'oku hiki lahi ai e patiseti 'a e potungāué 'oku fe'unga ia mo e 10 miliona. Ko hono teu langa fakalahi 'o e Uafu ko Kuini Saloté. 'I he 'aho 9 'o e mahina ni na'e ma'u mai ai 'a e tohi ko e *No Objection letter* meí he *Asian Development Bank*. Ko e ngāue ko eni 'e hoko atu ia, fe'unga e ngāue ko eni mo e pa'anga 'Amelika 'e 62 miliona pea 'oku kau 'a e hiki 'a e patiseti ko ení ko 'ene feinga ke tātāpuni 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua koe'uhí ko e ngāue ko ení.

Ko e ngāue 'e taha Sea 'oku nofo mo e potungāué ko e Hala Fakakavakava ko eni pea mei Folaha ki 'Umusī. Ko e ngāue ko ení 'oku hoko atu pe ngāue ki aí. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ení pe ko hono *international competitive bidding* ke fakahoko 'i 'Aokosi 'o e ta'ú ní. Kau pea mo e ngāue ko eni Sea 'i he fakalahi patiseti 'a e Pule'angá 'a ia 'oku 'omai mo ia ki he potungāué.

Sea 'oku 'i ai pe foki pea mo e ngāue fakalotofonua pe ia fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue ko eni 'a ia 'oku kau ai e fanga ki'i uafu 'i Vava'u pea mo Ha'apai. 'Oku fai e sio mo e ngāue ki ai 'a e potungāué ke faka'osi mo ia. 'I he ...

<010>

Taimi: 1205-1207

'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi: ... palani tanu hala 'a e Pule'angá 'oku hoko atu pe 'a e ngaahi ngāue tanu hala na'e fakahoko me'i he ngaahi Pule'anga ki mu'á. 'Oku 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou 'a e potungāué koe'uhi ke lava pe 'a e potungāué 'o fakahoko 'a e tanu hala he fonuá ni 'o hangē ko e me'a na'e angamaheni ki ai me'i he kuohilí. Mahalo Sea pe 'oku ke 'osi fanongo, ke mea'i 'e he Feitu'una ko e ngaahi misini lahi na'e 'ofa mai mei Siaina ki he potungāué ni ke fakahoko'aki e ngāue ko eni. Fai e ngāue 'a e potungāué ke ma'u ha ngaahi fu'u maka, fai e ngāue 'a e potungāué ke fakahoko atu 'ene ngāue fakataha, ngāue fakahaofi mo e *private sector* koe'uhi ko e ngaahi ngāue lalahi 'o e fonuá.

'Aki 'a e ngaahi 'uhinga ko ia Sea he'ikai ke u toe fu'u fakalōloa, 'amanaki pe motu'á ni te mau tali ha ngaahi fehu'i. 'Oku 'i heni pe 'eku *CEO* pea mo 'eku *Accountant* fakahoko atu 'a e ngāue ko eni. Fakamālō foki heni ki he kakai kotoa pē 'oku nau tokoni mai ki he potungāué ni he ngaahi me'a kehekehe pē tautefito 'i he Pule'angá, Kau Fakafofonga e Kakaí pea mo e Hou'eikí koe'uhi ko e ngaahi fale'i pea mo e ngaahi talatalaifale koe'uhi ko ha lelei fakalukufua 'e ma'u 'e he potungāué ni. Tu'a 'ofa 'Eiki atu Sea, mālō. Fokotu'u atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'I ai ha fokotu'u pea poupu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fokotu'u atu Sea

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha fokotu'u pea poupu. 'Io sai. 'E Tongatapu 5 koe'uhi ko 'etau taimi, fakamolemole kuo taimi ke tau mālōlō, hangē ko 'etau tu'utu'uni Hou'eiki. Ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā koe'uhi ko ho me'a mai totonu ki he ngaahi patisetí. Kau ho'o potungāué he potungāue fu'u matū'aki fu'u fiema'u 'aupito 'e he kau Fakafofongá ka koe'uhi ko 'etau taimi te tau toloi ai ka tau toki me'a mai 'anaí he tu'utu'uni 'a e Sea pe toe hoko atu e motu'á ni pe 'ikai pe ko ha taha kehe ia te ne hoko atu. Ka 'oku 'i he 'aofinima pē Sea e tu'utu'uni ko ia 'i he taimi kotoa pē. Tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi e Fale ki he 2.

(*Toloi e Fale ki he 2 efiāfi.*)

<010>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, fakamanatu atu pē ko 'etau ngāue pē eni ki he 4 'a efiāfi, pea 'e mālōlō 'a e Fale ki 'apongipongi, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(*Liliu 'o Komiti Kakato, me'a mai 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa*)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatapu atu 'Eiki Palēmia, 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi, Hou'eiki Nōpele, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'uma'ā 'etau kau ngāue, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua 'oku nau me'a mai 'i he ngaluope. Koe'uhi pē ko e ngāue mahu'inga 'o e ta'u fakakoloa ko eni, ki he Pule'anga fo'ou ko eni pea mo e patiseti 'a ia kuo 'osi tufa pea kuo fai ki ai 'a e feme'a'aki 'i he ngaahi 'aho kuo maliu atu.

Hou'eiki he 'ikai ke toe fakalōloa ko e me'a pē 'oku mou mea'i, te u nofo pē 'i he'etau ngāue, mou manatu'i pē 'oku 'i ai 'a e, Tohi Tu'utu'uni, pea kapau te u lau atu pē Tohi Tu'utu'uni ka 'oku ke fiema'u ke faka'uhinga'i 'i he anga ho'o ma'u 'a e Feitu'una, 'ikai ke 'i ai hano kovi. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ko e Sea ia, ko ia pē 'oku tonu taha 'ene faitu'utu'uni. 'I ai pē taimi 'e ni'ihi 'oku hala, he 'oku tau kei tangata pē, ka 'i ho'omou tokoni mai, 'oku ou lave'i pē 'oku vave 'aupito 'a 'etau ngāue.

Te u tuku atu 'a e faingamālie ko eni, ko ia pē te ne fakamo'ui mai 'ene maama te u fakahokohoko atu leva 'a 'etau kau tipeiti, pē ko ha taha 'e me'a mai. Ka mou fakaulo mai mu'a ho'omou ngaahi maama Hou'eiki. Fakafofonga fika 5, Tongatapu, hoko mai ki ai 'a 'Eua 11, 'io, me'a mai 'a Tongatapu 10, pea hoko mai leva 'a 'Eua 11.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu atu Sea, pea tapu ki he 'Eiki Palēmia ...

<005>

Taimi: 1410-1415

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: ... pehē ki he Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Tu'u pē Sea ke fakahā pē 'eku fiefia 'i hono ki'i faka-*brief* mai 'e he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *MOI* Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e ngaahi ngāue lahi ko eni 'oku 'amanaki ke fai 'i he hanga atu ko eni 'i he ta'u fakapa'anga 'oku hanga mai. 'I kai ke puli ki he motu'a ni ko e ngaahi pole lahi 'e fetaulaki mo ia 'i ai foki e ngaahi ngāue heni na'e fai e pole ki ai he kuohili pea toe lahi 'ikai ke lava kakato he 'oku 'ikai ko ha me'a si'i. Ka ko e toe hoko mai foki 'a e *tsunami* pea 'oku toe tānaki mai ia ki he pole ko eni ka ko e fanongo atu ki he fokotu'utu'u mai 'a e 'Eiki Minisitā pea 'oku mahino kiate au, mahino lelei ki he 'Eiki Minisitā 'a e ngāue 'oku hanga ki ai pea 'oku 'i ai 'a e fiefia ki ai.

'Eiki Minisitā foki ko eni na'a ne lava pea 'i he'ene poate 'o langa 'a e ki'i uafu ko ia 'i Afā pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku lava e ki'i uafu ko ia, fiefia ai 'a 'Eueiki pea mo Afā pea mo e kātoa e Vahe Hahake 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vaka ai 'oku lava 'o fakahekeheka ai 'o ō ki 'Eua pea foki mai ai vave ange ia. Na'e tupu foki 'a e fakakaukau ko ia 'ai 'a e fanga ki'i uafu iiki ko ia he fanga ki'i 'otu motu koe'uhí ko e mahino ko ē na'e lahi 'a e fanga ki'i uafu ia 'oku 'ikai ko e ngaahi afā pē ko ē na'e toki *tsunami* na'e toki, na'e toki hoko saikolone. Ka na'e 'i ai mo e ngaahi uafu ia kimu'a toki mahino ia 'oku lahi fanga ki'i uafu ia na'e maumau fuolua ia.

Pea ko ia ai na'e fai 'a e fanga ki'i fokotu'utu'u neongo pē na'e te'eki ke fai ha sio ia ki ha pa'anga ka na'e fai 'a e fokotu'utu'u pea mo e anga 'a e fakakaukau ke tokoni mai 'a e Poate Taulanga ke kamata'i e fo'i ngāue ko ia kae totongi pē hangē ha aleapau 'i ai foki mo e *dividend* mei he Pule'anga ki he me'a. Pea neongo pē na'e 'i ai 'a e ngaahi vakai ki ai 'oku ngali 'oku hangē 'oku kamata pē 'a uafu ia 'o Afā mo 'Eueiki koe'uhí ko 'ene tu'u 'i Tongatapu 10. Ka

ko u fie fakahoko pē heni ko e ki'i uafu pē ia na'e faingofua taha ke kamata ko Nomuka pea mo 'Uiha mo me'a fiema'u ia ke fai e sivi fakasainisi ia anga e tahi mo e loloto 'o e, mo e anga e tu'u 'a e maka mo e me'a. Ko u tui 'e fakamo'oni mai pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko e me'a ia 'oku pau ke fai ka ko e hoko foki ko ē 'a e KOVITI kuo pau ke ki'i tōmui ia kimui 'ikai ke ha'u e kau sainisi ko ia mei muli. Ka ko Afā ia ko e fo'i holoki atu pē 'a e maka 'alu fakaloloto, tanu'i vave ange ia pea 'oku fo'i fiefia atu ai homau kāinga 'i he Vahe Hahake.

Kai kehe ka ko e ngaahi me'a ki he tanu hala fōsoa mo e me'a 'oku ou fakamālō atu, 'ikai ke, pea 'oku ou tui pē ko e pole lahi hono feinga'i ke lava e ngāue ko ia fakataha pea mo e tō ko eni 'a e *tsunami* mo e ngaahi langa ko ē 'oku 'amanaki ke fai, ka ko u fakamālō atu pou pou lahi ki he ngāue ko ia ko ia pē 'a e ki'i lea 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eua 11.

Fehu'ia pe ko e polokalama tanu hala e potungāue ki he levolo komiuniti

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he ngaahi fakamatala ko eni 'oku ma'u. 'Oku 'i ai pē 'eku ki'i fehu'i pē fekau'aki mo e ngaahi vouti. Ko e 'uluaki ko e tafa'aki ko eni ki he tanu hala. Na'a ne pehē foki 'anenai 'e hoko atu pē 'a e tanu hala ko eni ko ē na'e fakahoko ko ē kimu'a. 'A ia ko e 'uluaki ia koe'uhí ko e anga 'eku fehu'i ke ki'i fakama'ala'ala ange ko e 'uhinga eni ki he tanu hala ko ē he lēvolo ko ē *community* ē.

'Oku mahino pē ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e tanu hala 'oku fai ia 'e he tokoni tautefito ki he *World Bank* 'a ia 'oku kau kātoa ki ai ngaahi vahefonua 'a e ngaahi hala ko ē 'oku fakakalasi 'a ia ko e ngaahi hala ko ē he kalasi 2, 3 mo e 4. Ka ko 'eku fehu'i 'i he tafa'aki ko ia ki he tanu hala ...

<007>

Taimi: 1415-1420

Dr. Taniela Fusimālohi: ... pe ko eni he koe'uhi kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi kolo foki kuo nau tānaki 'enau ki'i sēniti ki he tafa'aki ko ia ki hono tanutanu 'a e fanga ki'i hala pehē pē ko 'eni ia.

Tokanga pe ko e hā tu'unga 'oku 'i ai ngāue hala fakakavaka he uafu

Ko hono ua ko e talanoa ko ē ki he hala ai pē, ko e tafa'aki ko eni ki 'Eua, 'oku ou tui pē au ia 'e Sea 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fakakaukau ki ai 'a e potungāue ka 'oku, na'e motu foki 'a e hala fakakavakava ko ia 'i he uafu, pea ko u tui pē 'oku 'i ai pē ha fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisitā ki ai ki he ngāue ko ia 'e fai ki ai, koe'uhi ko 'ene uesia ko ia e fe'alu'aki he ongo kauvai.

Tokanga ki ha palani potungāue ki he palopalema Mala'evakapuna 'Eua

Ko e tafa'aki ko eni ki he mala'evakapuna 'ikai ke u fanongo ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ha'ane fakama'ala'ala ki he ngaahi ngāue 'e fai ki he mala'evakapuna kae tautautefito pē ki 'Eua pea mo Ha'apai. Ka ko 'eku fakamalanga ki he mala'evakapuna ko eni 'i 'Eua 'oku

mahino mai 'oku 'i ai foki e palopalema he anga ko ia 'ene tu'u. Mahalo ko e mala'evakapuna pē ia 'e taha 'i Tonga ni 'oku tu'u lele mei he noate ki he saute, kae 'ikai ke lele mei he hahake ki he hihifo. Pea ko u tui pē 'oku 'i ai pē ha palani ki ai 'a e potungāue pea mo e Pule'anga he tafa'aki ko ē 'o e mala'evakapuna.

Tokanga ke faka'osi fanga ki'i fale na'e te'eki 'osi hono langa he ta'u kuo 'osi

Ko e tafa'aki ko eni ki he langa ko 'eku fehu'i pē he koe'uhi 'oku ou tui pē mahalo pē 'oku 'i ai pē ha me'a pehē he ngaahi vāhenga, ka 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i fale 'oku toe 'i 'Eua. Ko u tui pē ko e ki'i fale 'e 5 pē 6 ki'i fale 'e 5 he ki'i kolo ko ē ki Petani pea 1 'i he, mahalo pē ua 'i Mata'aho. Mahalo pē 'oku toe 'i ai pē ha fanga ki'i fale pehē na'e 'ikai ke 'osi hono fakakakato he ta'u kuo 'osi mo e ta'u atu. Ka ko e kole pē ia pea mo e talanoa ko ia ki he ngaahi fale 'e kau ia ai he fanga ki'i fale pehē 'oku te'eki ai ke fakakakato. Koe'uhi ko e si'i kau masiva 'oku 'i ai 'a e ki'i fale 'e taha 'oku 'i ai 'a e ki'i motu'a 'oku kaupou'uli hono fofonga. Pea ko u tui ko e fanga ki'i fale ia ko eni ko e levolo ia ko ē he'ikai ke nau lava nautolu ia 'o faka'osi. Ka ko 'eku fehu'i pē pe 'oku ai ha me'a pehē ia 'i he palani 'a e potungāue ke faka'aosi 'aki 'a e fanga ki'i fale ko ia 'i he lele atu ko eni.

Ko u fakamālō au he'eku lave'i hifo 'a e patiseti ko eni kuo kamata ke lele 'a e *Road Maintenance Fund*. Pea 'oku ai 'a e tu'amelie ia heni Sea ki he Minisitā ko eni mo 'ene potungāue 'e hoko atu e ngāue koe'uhi ko ē kuo 'i ai 'a e fo'i *Revolving Fund* tānaki ki ai 'a e ngaahi tukuhau mo e ngaahi *levy* mo e ngaahi *fee*. 'Oku fekau'aki pē ia pea mo e fefononga'aki ke hoko atu 'aki 'ene fakahoko fatongia. Ko ia Sea ko e kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā ha fakama'ala'ala ki he ngaahi poini pē ko eni 'oku 'ohake ki he'ene polokalama ngāue. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oatu 'a e fakamālō heni ki he Fakafofonga mei Tongatapu 10 lava ke poupu mai ki he fokotu'utu'u polokalama ko ia 'a e Feitu'uni pea mo e Pule'anga.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi uafu teuteu ke fakahoko ha ngāue ki ai

'Io 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Palēmia mo e Tokoni Palēmia pea mo e Kapineti 'a e teuteu ke fakahoko atu ha ngaahi ngāue ki he fanga ki'i uafu, kau ai 'a e uafu 'o Nomuka mo 'Uiha kae pehē foki ki he fanga ki'i uafu 'i Vava'u. Pea 'oku kau 'i he patiseti ko eni mo e pa'anga ke fai'aki 'a e teuteu ki he *design* mo e hā fua teuteu ki he fanga ki'i uafu ko eni.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e polokalama tanu hala 'i 'Eua

Mei he Fakafofonga Fika 11 'o 'Eua Sea ko e, 'oku ai e ngaahi me'a lalahi 'oku lolotonga hoko 'i he Vahefonua 'Eua pea mo'oni 'aupito e me'a 'oku fakapōtalanoa ki ai. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue fekau'aki pea mo e hala ha'u ia mei he Pule'anga na'e toki 'osi fekau'aki mo e *Community based projects*. 'A ia ko e polokalama ko eni na'e tānaki pa'anga 'a e kāinga ki he valitā kae toki faka'osi 'e he Pule'anga. Sea 'oku hokohoko atu pē polokalama ko eni 'ikai ke ai ha me'a 'e tu'u, pea 'oku feinga pē 'a e Pule'anga ke ne *honour* 'a e ngaahi me'a ne 'osi tu'u.

‘I he taimi ni ‘oku mau fakama’opo’opo ‘a e ngaahi pa’anga ko eni. Ko e pa’anga ko eni ‘oku lahi ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i ‘Eua ‘oku toe hoko ia ‘i Tongatapu ni ‘a e tănaki pa’anga ‘a e kakai ke tokoni ki he Patiseti pē ko ia ‘a e Pule’anga.

Fakama’ala’ala tu’unga e ngāue ki he Hala Fakakavakava ‘Eua

Ko e me’a hono ua Sea fekau’aki pea mo e hala fakakavakava, mahino ‘aupito na’e maumau ‘a e ki’i hala fakakavakava ko eni ‘i he tō ko eni ‘a e *tsunami* pea ‘osi fai e ngāue ki ai. Taha e ngaahi palopalema na’e hoko he hala fakakavakava ko eni ko e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pē na’e toki fai mai ki mui ni ‘o hoko ai ‘a e palopalema ko eni ko e uesia ‘i he peau. ‘I he taimi tatau pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i hala pē ia ‘oku tanu he tafa’akí ke fai ‘aki ‘a e ngāue ko eni kae ngāue ‘a e Pule’anga ke fakahoko hono monomono fakalelei’i ‘o e hala fakakavakava ko eni ‘i lalo koe’uhí ko e fefononga’akí. Tautautefito ki he taimi ‘oku tau ngāue’aki ai ‘a e uafu. Tu’u foki ‘a e uafu ‘oku pelepelengesi ‘aupito he tu’u mo e hala fakakavakava he ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi uta lalahi ‘aupito ‘e faingata’a te tau feinga ke kolosi ‘i he hala fakakavakava ko eni.

Fakama’ala’ala polokalama langa fale

Ko e me’a ko eni ki he polokalama langa fale Sea ‘oku mau lolotonga fakama’opo’opo ‘a e fale *Gita* ngaahi maumau ko eni ko ē mei he Afā ko *Gita* pea na’e ‘i ai mo e polokalama ki he fale vela, ‘i ai mo e polokalama ki he fale lālānga ‘oku fakama’opo’opo ia pea ‘e faka’osi ‘e faka’osi e ‘ū ngāue ko eni. ‘I he tu’u he taimi ni ‘e, ‘osi fakahū ia ‘o Kapineti ‘osi fakahū ia ki he Komiti Langa ‘a e Kapineti pea ‘oku nau *approve* ke faka’osi ‘a e langa ko ení. Ma’u ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fale ai ‘i ‘Eua koe’uhí ki he Fakafofonga ‘e faka’osi ‘a e ‘ū ngāue ko ení pea ‘e hoko atu ‘a e ngāue ki he ki he langa ko eni ko ē ‘a e *tsunami*.

Ko e polokalama ko eni ko ē ‘a e *World Bank* ‘oku lolotonga lele ‘i ‘Eua tonu ‘aupito pe ‘a e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga pea mo Vava’u. ‘Oku ui ia ‘a e polokalama ko eni he ko e *Performance Based Road Maintenance* ‘oku kamata mei he ongo fonua ko ení ‘a ia ‘e toki fou mai ai ki Tonga ni fakapa’anga eni ‘i he *Project TCRP* pea ‘oku lolotonga lele ia.

Mahalo Sea ko e tali ia ‘a e ngaahi fehu’i ko eni ko ē kuo ma’u mai he taimi ni mei Tongatapu 10 pea mo ‘Eua 11. Sai pē ‘oku ‘i heni pē e kau Minisitā mo e Palēmia ‘uhī ko ha ngaahi tokoni te nau ‘oatu fekau’aki pea mo e ngāue ni mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, me’a mai Fakafofonga Ha’apai 13 ‘osi ko ia pea Tongatapu 1. Me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Tama Pilinisí kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele. Fakatapu atu ‘Eiki Palēmia mo e kau Hou’eiki Minisitā kae pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea ‘oku fakamālō atu koe’uhí ko e kei fakalaumālie lelei e Feitu’una kae fakakakato e ngaahi fatongia ‘oku tuku telinga mai e kāinga ki he ngāue kuo lava fakahoko ho Fale ‘i he uike kuo ‘osi kae ‘uma’ā e uike ni.

Sea ko e ki'i me'a valevale pē eni ia 'oku fai ki ai e tokanga 'a e 'a e motu'a ni, ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'Eiki Sea ko e ngāue mamafa kuo lava fakahoko. Ne u muimui atu he 'Eiki Minisitā pea na'e 'i ai 'eku fehu'i ki ai fekau'aki pea mo e hala lahi ko eni 'i lotu Nuku'alofa 'a e tafa'akí. Ko e 'uhinga ko 'eku fa'a tōmui ki he'eku ngaahi fakataha ko e *busy* e hala. Sea na'e me'a mai e 'a e Minisitā pē he uike kuo 'osi kuo 'osi tali 'e he Kapineti ke fakahoko mo fakakakato. Ko u lele mai ko eni he 'aho ní 'Eiki Sea kuo kamata mai hono fakahoko 'a e valitā ki he hala. 'A ia ko u tui ko e taha ia 'eku fakamālō ki he tangata'eiki Minisitā ko e talanoa pē ia 'a maua ka kuo lava ia 'o fakakakato.

'Eiki Sea kae 'uma'ā foki e ngaahi, na'e 'i ai e hoha'a ki he me'a ko eni Afā *Gita* ko u tui kuo 'osi me'a pē ki ai e 'Eiki Minisitā kae pehē foki ki he fale vela. Ne u lele atu ki he *CEO* mo 'oatu e ki'i fale vela 'i Kotu na'e kau ia he he lisi toe tā mai e finemotu'a kuo toe to'o, ō atu ia ki he lisi ko ē 'a e *CEO* kei 'asi lelei pē hingoa e ki'i fine'eiki. 'Eiki Sea ko e fakamālō ia ki he Minisitā koe'uhí ko e ngaahi ngāue 'oku 'ikai ko e fakamatala pē ka 'oku toe 'unu mo e kau ngāue hono fakakakato.

Ko e fiefia ko e lave 'a e ki'i Uafu 'o 'Uiha pea mo Luavā'ila, 'Eiki Sea ka 'oku ke mea'i he Feitu'una 'Eiki Sea ko e, ko Ha'afeva 'i Lulunga ko e meimei ko ha taulanga ia 'oku 'oku fononga kotoa ki ai e ngaahi vaka 'o e feitu'u ko ia kae pehē ki ha vaka 'oku folau atu mei heni ko e toutai. 'E meimei ke nau te nau *base* 'i he uafu ko eni hala uafu ko ení.

Tokanga ki he ngaahi uafu ne maumau he afā

Pea 'oku ou tui 'Eiki Minisitā fakamolemole pē mahalo pē 'oku ta'omia he Feitu'una na'a ke 'osi me'a mai pē kuo, kuo kau ka ko e 'oatu pē ke mea'i pē he Feitu'una mo e *CEO*. ...

<009>

Taimi: 1425-1430

Veivosā Taka: ... 'Oku 'i ai foki pea mo e uafu 'Eiki Sea 'i Kauvai Ha'ano, maumau, 'a ia ko e ta'u eni meimei 5. Pea 'oku 'i ai pea mo e uafu 'o Vahe Kauvai 'oku tu'u 'i Faleloa kuo ta'e'aonga mo ia. 'Oku mea'i pe ia 'e he 'Eiki Minisitā na'e me'a ange pe 'o me'a ki ai ka e 'uma'ā 'ene kau savea. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi ngāue ko ení, Minisitā fakamohe pe mei 'ulu. Ko e laumālie lelei pe 'a e Feitu'una mo e kau ngāue ka ke mea'i pe 'oku fai pe hiva pe he ki'i ta'anga ko eni ko ē 'a e Kuini 'a e Tu'i kuo mama'o atú, tatali pē.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fakamālō ia ki he 'Eiki Minisitā he ngaahi ngāue lahi ko e ngaahi fu'u me'a ngāue lalahi kuo tu'uta 'i he Vahefonua Fo'i 'One'oné. Ko e ngaahi fu'u loli lalahi mo e hā ko ā e ki'i me'a teke ua lalahi. Ko e toe pe eni Minisitā na'á ke me'a mai ko e 'osi pe 'a e mahiná ni kuo a'uange e *crusher* ki Ha'apai. Pea ko e fakamālō ia ne u fakataha mo e kāingá pea u fakahoko ange ki ai. Ko e mīsini momosí ko e faka'osinga 'o e mahiná ni kuo 'I Ha'apai. Pea ko u tui ko e fakamālō ia 'Eiki Sea ko u kole atu Minisitā 'ai e fiema'u ko ē 'a 'Euá ke kakato kae toki 'ai 'a Ha'apai.

Pea ko e fakamālō ia Hou'eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā ko e ngāue mamafa kuo mou fononga mai he uike kuo 'osi mo e uiké ni pea 'oku ngali tangata. Pea 'oku faingofua pea na'e lotu'i 'e he kakai 'o Tongá, 'ofa atu Sea mālō e fua fatongia mālō e ma'u faingamāilé

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 'uluaki.

Tevita Puloka: Fakatapu atu ki he Sea, pehē ki he fakataha 'eikí, fakamālō atu pe ki he 'Eiki Minisitā e *MOI* pea mo e ngāue lahi ko eni 'oku me'a pe ki ai e Fale 'eikí ni ki he fakamatala ki he tūkunga mo e ngāue ka e pehē ki he patiseti lahi 'o e potungāue ko eni he ta'u fakapa'anga ko eni 2022/23.

Sea kuo 'osi ngaahi fehu'i kimu'a kuó ne tali ai pe ia e ngaahi me'a ne tokanga ki ai e motu'á ni hangē ko e hoko atu e polokalama ko eni langa 'a *Gita* mo e fale velá pe pehē ki he tanu ko eni e 'ū hala e *community road*. Na'e mahino ki he motu'á ni 'i he polokalama ko ē 'a e Pule'anga ko eni na'e toki 'osí na'e 'i ai 'enau alea mo e komiuniti ki he fakatau valitā. 'A ia 'oku 'i ai e konga 'i Tongatapu 1 mahalo ko Tu'atākilangi na'a nau kau he alea ko iá. Pea ko 'eku ma'u meí a nautolu ko 'enau seniti na'e 'ave fakahū ki Falepa'anga. Pea ko u tui pe 'oku kei maau pe mo e tu'u 'a e ngāue ko iá. Pea 'oku fakamālō atu pe motu'á ni ia 'i he ngaahi ngāue kuo kamata mai he potungāue ko eni.

Faka'amu fakasi'isi'i hanga potungāue to'o ngaahi ngāue malava fakahoko he *private sector*

Taha e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā 'anenai 'enau ngāue fengāue'aki vāofi mo e *private sector*. Tui 'aupito e motu'á ni ki ai 'Eiki Sea ka ko u faka'amú ke fakasi'isi'i mu'a hano hanga 'e he potungāue 'o to'o 'a e ngaahi ngāue 'oku malava 'o fai 'e he *private sector*. Mahino 'aupito pe hangē na'e 'osi hā pe he fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā nau ngāue ki he ngaahi *quarry* pe ko e ngaahi maka. Tau 'amanaki pe 'e tokoni lahi ia ki he kakaí ka 'oku mahino pe 'e hoko e ngaahi me'á ni ke tau toe fe'au'auhi kitautolu mo e ngaahi *private sector* kuo ta'u lahi 'enau fononga mai 'i he ngaahi pisinisi ko iá. Pea hangē pe ko e me'a ko eni kuo fakahoko maí kuo hoko atu pe 'a e langa 'o a'u ki he fale lālangá mo e ngaahi polokalama na'e 'osi fakahoko mai 'i he Pule'anga na'e toki 'osí.

Tokanga pe lava fakamavahe'i Va'a Tokanga'i mo Pule'i Ngāue Langa mei he *Potungāue MOI*

Ko e taha e me'a 'oku 'i he peesi 293 'oku 'asi ai 'a ia ko e konga 3, ki he tokanga'i mo pule'i 'o e ngāue langá *Building Control and Services and Civil Engineering*. Ko e 'uhinga ko u tokanga ai Sea ki he konga ko eni he ko e konga eni 'oku fakataha ai 'a e mafai ko ē 'okú ne hanga 'o pule'i mo sivi 'a e langá 'o kei nofo pe 'i he malumalu 'o e potungāue ko eni. Na'e 'osi mahino 'aupito 'aupito pe 'uhinga na'e fokotu'u ai he ngaahi Pule'anga ki mu'a hotau Pule'angá pe ki mu'a, 'a e fa'u ko ē ke fa'u e lao ki hono pule'i 'o e langá. 'E 'i ai e 'aho 'e mavahe 'o 'ikai ke nau toe fengāue'aki fakataha pea mo e va'a ngāue pea mo e, 'a ia ko e *MOW* ia he taimi ko iá ka ko eni 'oku *MOI*. Mahino 'aupito pe 'oku kei nofo pe ia he malumalu ko iá ka ...

<010>

Taimi: 1430-1435

Tevita Puloka: ... 'oku ou tui pē 'e 'Eiki Palēmia, 'oku kei nofo pē vīsone mo e me'a totonu ko ia ke fai ko ia 'i he kaha'u vave mai, ko hono fakamavahe'i e *building control*, pea mei he

MOI, pē ko e mafai ‘o e Pule’anga, he ‘oku malava pē ia ke pehē ‘oku *conflict of interest* pē me’a ia ko ia.

Tokanga ki he lahi e mole kau ngaue fakapolofesinale he ngaue langa mo e civil engineer

Ko e toe taha e me’a ‘oku ou toe tokanga ki ai ‘o hangē ko e me’a pē ‘o e vahe tatau pē ‘o lau ai ki he *civil engineering*, ‘oku ou fakamanatu atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e polofesinale na’e ‘ilo’i ‘aki ‘a e Potungāue ko eni ‘i he’ene kei *MOW*, ko e kau ‘atiteki, pea mo e kau *quantity surveyor*. Ko e lave’i ‘a e motu’a ni, ki he potungāue ko eni fakatatau ki he kuohili ‘oku ‘ikai toe ma’u ‘a e kakai ia na’a nau ma’u ‘a e ngaahi tu’unga fakaako mo e tu’unga faka-polofesinale na’e ‘i he kuohili ‘oku ‘ikai ke toe ma’u ia ‘i he lolotonga ni, pē ko ha ‘atiteki pē ko ha ‘anisia pē ko ha *quantity surveyor*, na’e ‘alu ‘o ako ‘o ma’u hano mata’itohi pea ngāue ‘i ha ta’u lahi ‘i muli, ‘o ma’u ‘o lesisita ‘i he ngaahi *institute* ko ē ‘o e polofesinale ko ia. Mahalo pē na’a ko ha me’a ke sio fakalukufua ki ai ‘a e Pule’anga, na’a ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘e he vāhenga ‘o e *civil servant* ia ‘o fakavāhenga’i ‘a e kakai tu’unga ma’olunga ko ia ‘i he polofesinale ko eni ‘o e langa pea mo e *civil engineer*.

Na’a ‘oku mahu’inga ke toe faiangē ha sio ki ai, he ‘ikai ke u fakatātā ‘e he motu’a ni ia Sea, ke u pehē ‘e au ‘oku ‘ilonga ‘i he ngāue ‘a e potungāue ko eni ‘a e honge ‘a e kakai ‘oku nau toe mataotao ange pea ‘oku ‘i ai pē faingamālie lahi ‘i he Pule’anga, ke ma’u ha kakai pehē mo fakangāue’i. Mole ke mama’o ha pehē ‘oku fai ha sio kehe, ko e ‘uhinga ko e tu’unga mātu’a mo e finemātu’a ‘oku faifatongia ‘i he potungāue ko eni. Ka ‘oku, ko ‘eku fakahoha’a ‘aku ‘i he ‘ilo’ilopau ‘oku mahu’inga ke fai ‘a e sio ki ai, pea toe pehē ki he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e *building control*, ha taimi vave ni mai pē ko ha fokotu’utu’u leva ke fai mo fakamavahe ‘a e sino ko eni mei he *MOI*, ‘o tu’u tau’atāina pea mo hono fatongia ‘a ē ‘oku totonu ke a’u ki ai pea tau angamaheni ki ai.

Fakamālō lahi atu au ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene *CEO*, kae pehē ki he kau ngāue ‘o e potungāue ko eni, hono fataki mai ‘o e ngaahi ngāue, pea ‘oku tau sio kotoa pē ‘i he ngaahi ngāue ‘oku lava ‘i he ki’i vaha’ataimi nounou ko eni, mālō ‘aupito fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele, Ha’apai 1.

Lord Tu’iha’angana: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō atu ‘i he ma’u mai ‘a e ki’i faingamālie ko eni, fakahoha’a ‘i he potungāue mahu’inga ko eni Sea. Pea fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e *CEO* mo e potungāue, kae ‘uma’ā he me’a mai ‘o fakahoko mai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u mo e palani ngāue ‘a e potungāue ki he patiseti fo’ou ko eni, ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘oku ‘amanaki kamata ‘i Siulai.

Poupou ma’u pē ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea hangē ko e founa ko eni ne tau liliu mai ki ai ‘a e Pule’anga talu mei he 2010. Pea tautautefito ki he ngaahi fetongi Pule’anga, fetongi e Pule’anga, liliu ē takī mo e ngaahi me’a, Pule’anga fo’ou pea ‘oku fakalea ko e Pule’anga fo’ou. Pau pē ke fai hano vakai’i ‘a e Patiseti ka ki he taimi tatau ‘oku fai ‘a e poupou ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘i he ta’u ‘uluaki, tatau pē ngaahi potungāue mo e ‘Eiki Palēmia mo e ngaahi potungāue. Pea toki fai hano muimui’i mo hano vakavakai’i ‘a e hoko atu ‘enau patiseti, ki he ta’u hono 2 ‘o faai atu ai ki he ‘osi ‘a e teemi.

Pea ko ia 'oku fai 'a e pou pou pē ia mo e 'oatu pē ai fanga ki'i me'a pē ke fai 'a e fakamamafa ki ai, ko e 'uhinga he na'e 'osi me'a pē 'a e Minisitā pea 'oku 'ikai ngata ai, ka 'oku ne 'osi fakahoko pē foki he talatalanoa pē ia 'i tu'a. Na'e 'i ai 'a e ngaahi faingamālie ne 'osi fai 'a e lava atu 'a e motu'a ni ia 'o fai ai pē 'a e talanoa mo e 'Eiki Minisitā 'o fai 'a e femahino'aki ki he ngaahi me'a lahi. Pea hangē pē ko ia kuo ne 'osi me'a mai 'aki, ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga pea 'oku fai 'a e fakamālō 'Eiki Minisitā mo e pou pou atu ki he fokotu'utu'u ngāue ki he 'amanaki fononga'ia 'a e ta'u fakapa'anga fo'ou ko eni 'a ia kuo kamata 22/23.

Pea mahino pē foki 'a e mahino 'a e ha mai ē kamata mai pē 'a e me'a ko eni, tautefito ki he halapule'angá 'Eiki Sea, 'oku, ki he motu'a ni ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'iha'angana: ... 'o hangē pē 'oku 'asi mai 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi liliu he founa ngāue. He na'e faipē 'a e, ... ma'u e faingamālie 'o ma mo e Minisitā pea ma talanoa hake ki he kaveinga fekau'aki mo e halapule'anga pea na'e kau pē ia he'ene me'a mai 'e mahino te nau tokanga lahi ki he 'uluaki feinga'i ke malu'i 'a e 'ū hala ko eni ko ē 'oku 'osi valitā ke fai hono feinga'i ke fakahaofi ke 'oua 'e toe fu'u 'alu 'o ta'e'aonga kae toki fai hano ngaahi fo'ou ke to'o pehe'i e fakamole 'a ia 'e meimei kau ia he ngaahi kaveinga ko ē fekau'aki mo e halapule'anga te nau feinga ke 'uluaki feinga'i pē 'ū hala pē ko ē kuo 'osi fakamole 'a e Pule'anga valitā ke tauhi ke malu'i ke toe ki'i tolonga ange.

'A ia mahino pē mahalo 'oku hā ko eni Sea 'i he hala ko eni *round about* ko eni Longolongo hala atu ko ē 'i Vaolōloa 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e liliu he founa ngāue pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a pehē 'oku tau hanga atu ki he fokotu'utu'u ngāue he kaha'u. He 'oku mahino pē ko e ki'i fo'i *round about* ko eni 'oku mei vali pē hē, 'oku taimisi'i pē 'uha luoluo. Ka 'oku mahino 'oku hā mai 'oku 'asi mai tautefito foki mo e ngaahi me'angāue ko eni kuo 'omai ko eni he Pule'anga Siaina me'a'ofa 'oku nau mei ngāue'aki, mahalo 'oku te mei fa'a mamata ai 'i tu'apule'anga 'oku, ngaahi kongā hala pehe ni 'oku pau ke ta'aki'aki ia ke 'alu ha fute fiha pē ko ha 'inisi 'e fiha ki lalo kae toki fai 'a hono tanu, 'a eni ko eni 'oku hā mai he vaha'a hala ko ia.

Pea ko e ngaahi founa lelei ia mahino 'oku hā mai 'oku kamata, 'a ia mahino 'e 'alu e ngaahi ngāue ko eni ki he 'ai ko eni ki he tokanga'i 'etau halapule'anga 'i he ngaahi founa fo'ou. Tautefito pē ko e 'Eiki Minisitā eni ia mahino pē ia mea'i pē he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale ko hono mala'e ia 'a e ngaahi tafa'aki pehē pea 'oku fai e fiefia mo e pou pou atu he kamata ke hā mai 'a e liliu 'a e ngaahi founa ngāue. Pea 'oku ou tui pē 'e hokohoko atu tautefito ki he ngaahi ngāue ko eni ko ē ki he halapule'anga 'a eni 'oku 'osi me'a atu ki ai . Pea ko u tui pē ko e Patiseti ko eni pea 'i he taimi tatau pē 'oku ou tui he na'e kau pē mo e me'a ko ia he talanoa mo e 'Eiki Minisitā hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1.

'E mahino pē 'e to'o he Pule'anga tautefito ki he ngaahi ngāue ko eni mo e ngaahi me'a pē ia ngaahi ngāue pē ia 'a e Pule'anga kae 'ikai ke pehē ke uesa ai kuo pau pē ke kei hokohoko atu pē hono fakaivia 'a e *Private Sector* ke mahino pē he'ikai ke fu'u to'o he Pule'anga ia ai kae tōlalo ai. Ka 'oku ou tui pē 'oku 'osi mea'i pē he 'Eiki Minisitā 'a e me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1.

Pea hangē pē ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 13 'a Ha'apai mau fakamālō he kau 'a e vahefonua Ha'apai he vahe ange ngaahi me'angāue ko eni 'a e Pule'anga Siaina. 'A ia 'oku tau pehē kakato 'a e fo'i seti ia ki he ngāue ko eni tautautefito ki he halapule'anga mo e ngaahi me'a pehē pea 'oku ou tui ko e maau 'a e me'angāue ka ko e toe pē foki eni ke fakaivia. Ka 'oku mahino pē ko e ngāue fakataha ia Sea ko e ngāue fakataha ia ko ē mau feinga mautolu ko eni na'a mau 'uluaki fakataha ko eni Komiti Fakalalakaka 'a Ha'apai 'oku 'i heni pē 'Eiki Sea Komiti Fakalalakaka 'a Ha'apai 'a e 'Eiki Minisitā ki Muli pea 'oku 'osi kamata 'a ia ko e ngaahi fengāue'aki pehe ni Sea.

He 'oku mau fokotu'utu'u 'a ia ko e 'uhinga he 'oku ngāue'aki 'a e ngaahi me'angāue ko eni ke fai e, he 'oku mahino pē foki 'a Ha'apai ia ngaahi hala lalahi ke fakafiemālie 'a eni ko eni ko ē mei Foa ki Pangai mo e hala loto. Ko e palopalema taha ia 'i Ha'apai kamata pē mei, ka ko u tui pē mahalo kuo 'osi kamata atu 'a e fanga ki'i hala. Ko e fanga ki'i hala ko ē 'uta 'alu ko ē ki 'uta tautau mei Lifuka 'o a'u ki Foa. Pea 'oku mau palani pē mautolu ia ko e hā e ki'i 'inasi ko ē 'oku 'omai he Komiti Ha'apai te mau lava pē 'o tokoni ai na'a ma'u ha fo'i maka pē me'a pehē ke ngāue'aki 'a e me'angāue ko eni ke ngāue'aki tautefito ki he halapule'anga ke fakalelei'i.

Pea kau atu pē ki ai mo e fanga ki'i pa'anga ko eni 'oku 'omai he Fale Alea 'amautolu 'a eni mautolu kau Fakafofonga ke fakaivia pea toe kau mai mo e potungāue ko eni ke mai e fanga ki'i seniti pehē ke ngāue'aki e 'ū me'a ko eni ka lava atu e fo'i ta'u 'e fā ko eni fo'i teemi ko eni 'oku ou tui mo e 'ū me'angāue ko eni kapau 'e lava ia kuo 'osi lava lelei e fanga ki'i hala ko eni tautautefito ki he fanga ki'i hala ko ē ki 'uta ko e hala foki ia ki 'uta ki he ngoue'anga 'a Ha'apai. Ko e fu'u tokoni lahi ia he ko e 'uhinga he 'oku mahino leva 'e ki'i lava leva 'o fiemālie lava atu e kakai ki 'uta 'o fai e ngoue pea tokoni 'a e ngaahi me'a ko eni ki hono fakamāketi atu mo e tokoni kātoa ki he 'ekonōmika e fonua. 'A ia 'oku fai e poupou atu ai ki he 'Eiki Minisitā kae hangē pē ko 'eku lave ko e 'ohake pē 'e au ke mahino pē ko e fakamamafa atu e ngaahi me'a ko eni mo e poupou ki he langa ngāue ko eni ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ihangana: ... 'a e 'Eiki Minisitā fo'ou ko eni 'o e potungāue pea kuo 'osi fai pē 'a e talanoa ia mo ia. 'Osi fa'a fai pē talanoa ia ki he me'a 'oku mau tokanga ki ai. Pea ko ena 'oku 'osi 'ohake 'e he Fakafofonga 13.

Ka na'e fai pē mo e lave, ko e ngaahi motu lalahi. Ko Ha'apai foki ko e faingata'a ko si'ene movetevete, 'a ia ko e ongo motu lalahi foki eni ia 'oku tu'uma'u ai 'a e tokanga 'i Lifuka mo Foa hoko ko eni ha 'ahanga. Ka ko e ngaahi motu lalahi ko ē kehe mei ai, 'a Nomuka mo Ha'afeva mo 'Uiha mo Ha'ano, ngaahi motu lalahi ia ko ē kuo 'osi kamata pē ke lahi mo e me'alele ia ai. Ka ko u tui mahalo ko e ngaahi motu ko eni ko honau ngaahi hala mahalo na'e 80 tupu pē na'e toki lingi hifo ai 'a e ki'i fo'i maka he 'aho ko ē. 'A ia 'oku fiema'u pē ia ke toe fai hano fakakaukau'i, toe fai hano feinga ke ngaahi.

Pea ko u tui pē mahalo ko e ngaahi motu ko eni tautefito ki Ha'ano 'oku 'i ai pē ngaahi fu'u maka ia ai hangē na'e me'a ki ai e Minisitā. Pea ko u tui pē mahalo mo e ngaahi motu kehe. 'E faingofua pē ia kapau 'e lava 'o feinga'i e maka ko ia ke halu e maka hūfanga he fakatapu pea toki lava leva 'o fetokoni'aki pē mo e *community* ke ngaahi honau ngaahi hala. Kae kehe ko 'eku 'ohake pē 'e au e ngaahi me'a ko eni ko e 'uhinga ko e poupou ki he 'Eiki Minisitā he

kuo ‘osi fai ‘a e fetalanoa’aki ki he ngaahi ngāue ko eni mo e feinga’i kapau te mau tāketi pē mautolu ‘i Ha’apai he halapule’anga mo e fanga ki’i me’a kehe pē ko eni, ‘o lava atu he ngaahi ta’u ko eni, ko e fu’u me’a lahi ia ki he vahefonua tautefito ki he me’a ko e halapule’anga.

Tokanga ki he tuai ngāue ki he polokalama langa fale

Faka’amu pē Sea ke kau mo e langa he kuo ‘osi me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e me’a ‘a ē na’e me’a hake ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘a Tongatapu, ngaahi me’a fakatekinikale ia ngaahi me’a ko ia. Ko e me’a pē ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni Sea fekau’aki mo e langa hangē ko ia na’e ‘ohake, fale fo’ou ‘e 286 na’e, ‘oku fiema’u ko eni ke langa ko eni ‘i he polokalama ko eni he me’a ko eni he mo’ungaafi mo e *tsunami*. Pea ko u tui pē mahalo na’a ‘oku, ko e me’a pē ‘oku mahino ia ki he motu’a ni Sea, ‘oku tuai. ‘Oku tuai ‘a e ngāue ki he langa ko eni. Pea ko u tui au ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ko e ha ‘a e ‘uhinga ka ‘oku mahino pē ngaahi me’a ko eni ‘oku mahino mai mahalo ‘oku kau pē ai mo e me’a lepa ko eni nounou he leipa ‘oku ‘ohake. Mahino pē foki ta’u ‘e 2 ko eni ‘o e KOVITI mo e ngaahi me’a pehē ‘oku nounou kātoa pē e fonua kotoa ia he naunau langa pe ko e *materials*.

Mahalo pē ‘oku fekaukau’aki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ia ka ko ‘eku lave’i pē ‘aku ‘e he motu’a ni ia, ka lele he fa’ahinga tuai ko eni, ‘e ki’i taimi lōloa. ‘E ki’i taimi lōloa tukukehe ka ‘oku toki me’a mai ‘a e Minisitā ka ‘oku ai ha ngaahi, te u fakatātā pē ‘e au hangē ko Kolomotu’a. Fa’a vakai ki he ki’i fale na’e langa ai, hala tahi ‘i Sopu, ‘a ia ko e kamata ia mahalo ko e fale ia ‘e fiha he Vāhenga Kolomotu’a na’e langa. Na’e langa pē ia kamata tanupou pē he kamata’anga. ‘Oku a’u ki he ‘aho ni mahalo ko ‘ene toki mei ‘osi eni na’a ku lele hake ai ‘aneefiafi pē ko fe ‘oku toki, kapau ‘e lele e langa he fa’ahinga tu’unga tuai ko ia, tukukehe ko eni ‘oku talamai ko e kautaha eni ‘e 46.

Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia ko ‘eku ‘ohake pē ‘aku ia ‘ofa mai ‘Eiki Minisitā ‘oku tuai, ‘oku tuai e langa ko e me’a ia ‘oku mau mahino ko ē hangē ko e motu’a ni. Ke mou toe feinga ke fakalelei’i ange ko e hā e me’a ko ē ‘oku fakalelei’i. ‘Oku mahino pē ‘oku lahi ‘a e ngaahi palopalema ia he ngaahi pole ‘o e taimi ko eni. Ke feinga’i ke toe vavevave ange ke ‘osi e 286 ko eni ‘i homou *term* ko eni ta’u ‘e 4 ko eni. Ko u tui ke toe vave ange ai ka ko e me’a ‘oku mahino ‘oku tuai e langa ko eni fekau’aki mo e langa fo’ou ko eni e fale tokoni ko eni.

Pea kapau ‘oku pehē eni huanoa ai ‘a Ha’apai mahalo ko e toki fakaheka ko ē, ko e ‘ohake pē ‘e au e fakamamafa e me’a ko eni, mo e kole ki he ‘Eiki Minisitā ke fakatokanga’i. ‘A ia mahino ‘oku fai pē tokanga ia ki ai, kae fai mu’a ha tokanga ange ketoe ki’i ngauengaue ange e me’a ke tau sio ‘oku ‘osi atu e māhina ‘oku ‘osi atu e fale ‘e 10 mo e fiha mo e fiha ke feinga’i hifo ‘e 286 ko eni ke ‘alu hifo ka tau sio ki ai e hokohoko e me’a. Tukukehe hangē pē ko eni ‘oku ou lave atu ki ai kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi me’a ka ko e kole pē ia ‘Eiki Minisitā ke feinga’i ke ke fai ha me’a.

Ko ia pē ‘Eiki Sea ‘a e ki’i fakahoha’a mo e pou pou atu au ki he Minisitā ‘i he patiseti ko eni ka tau toki fai hano toe vakai’i he patiseti hoko mai. Ko e tau Pule’anga fo’ou eni mo e Minisitā fo’ou fokotu’utu’u fo’ou pea ‘oku tau ‘amanaki pē ‘e hoko e patiseti ko eni ki he ngaahi me’a ‘oku tau taumu’a ki ai ke langa e fonua tautefito ko eni ki he ‘amanaki ko eni kapau kuo holo hifo e KOVITI kae ava e ngaahi kau’āfonua mo tau ‘amanaki lelei ki he patiseti ...

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'iha'angana: ... ko eni mo e hokohoko atu mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā ko e meimei ko e kongā lahi ia 'o e feme'a'aki 'i mu'a ia ko e pou pou pē mo e fakamālō atu ki he Feitu'una mo e fanga ki'i me'a pē ia 'o fekau'aki mo ho'o potungāue. Ka ko e fehu'i pē eni ia mo ē 'a e 'omai he 'Eiki Nōpele ke vahevahe mai pē ki he Fale 'eiki ni pea ke mea'i he kakai 'o e fonua 'oku fai pē langa ia ka ko e fakatokanga'i 'oku hā nai e me'a 'oku tuai ai ka ke me'a mai ai ange ko 'ene 'osi pē ia 'oku fe'unga ka tau hoko atu.

Fakama'ala'ala ki he tu'unga 'o e polokalama langa

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tuku pē mu'a ke fai ha ki'i fakamatala fekau'aki pea mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e langa. Sea ko e, ko Ha'apai 'oku, 'oku 'i ai 'a Mango, Fonoi, Nomuka 'oku 'i ai foki pea mo Lulunga pea mo Pangai. Ko e kātōa 'o e ngaahi fale ko eni 'oku nofo ia 'i he fale 'e 100 tupu.

Ko Mango pea mo, ko Mango 'oku hiki mai ia ki 'Eua pea ko e ngāue ko ē kuo fai 'i 'Eua (tulou) ngāue ko ē 'oku fai 'i 'Eua ko hono teke 'a e kongā'api ko eni ko ē ke fai ai e langa. 'A ia ko e kongā'api ko eni 'oku tu'u ia 'i he tafa'aki ko eni ko ē 'o Hango pea ko e ngāue ko eni ki hono teke 'oku faka'osi'osi atu ia 'i he taimi ni. 'E hoko atu leva 'a e kau savea ke nau hanga 'o tō maka'i eni kae hoko atu 'a e langa. 'I he nofo ai pē ko ē 'i Ha'apai ko, ko Nomuka te nau nofo pē 'i Nomuka 'a, ko e ngāue ko eni 'oku fakatatali pē 'e me'a mai e Tama Pilinisi kae hoko atu 'a e ngāue ko ia.

Ko Fonoi Sea fai pē langa 'i Fonoi pea 'oku mea'i pē ia 'e he Ma'u Tofi'a ko e 'ū fale ko eni 'oku fe'unga ia mo e fale 'e 18 pea 'oku 'osi *pre-cut* kātōa ia 'i he potungāue teuteu ke heka ki he vaka ke hoko atu 'a e ngāue. 'A ia ko e fale 'e 18 ko eni fakataha pea mo e pea mo e holo fakakolo 'oku lolotonga fai ki ai e ngāue kuo mei 'osi ia ke lava ke fakaheka ki he vaka kae hoko atu 'a e ngāue ko eni ko ē ki Fonoi.

Tuku ai pē Sea koe'uhí kuo tau ala ki he polokalama langa kau 'oatu ai pē ha ki'i pou pou puipuitu'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai he taimi ni. Ko 'Eua 'e toe *relocate* 'a e kakai mei laló ki 'olunga 'a ia 'oku kei fai e kumi e kongā'api ko eni ko e mahino pē 'e ma'u e kongā'api k eni 'e hoko atu hono teke pea kamata ai pē pea mo e langa.

'Oku toe ai pea mo e kongā'api 'e taha 'i 'Eua 'e fiema'u ia ke hiki ki ai 'a e ngaahi, ngaahi 'ofisi ko eni ko ē 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku lolotonga fai e ngāue ki he me'a kelekele. 'A ia ko e me'a ko ia ko 'ene maau pē mo ia 'e hiki atu ki ai hoko atu ki ai 'a e langa.

Sea ko e ngaahi *design* 'o e ngaahi fale ko eni ko ē 'oku 'amanaki ke fai e hoko atu fai e langa 'oku 'osi maau kātōa ia tatau pē e fanga ki'i fale iiki pea mo e fale, 'oku 'i ai e fanga fale 'oku mou mea'i pē fanga ki'i fale fungavaka. 'Oku 'i ai foki pea mo e ngaahi koniteina ko e me'atokoni ko e tokoni ia mei Siaina 'oku 'i ai pea mo hono *design* fōtunga kehekehe 'oku 'i ai e ngaahi *option* 'oku a'u 'o nima pea 'e 'oange 'a e fili ko ia ia ki he tokotaha ha'ana e 'apí. 'A ia 'oku 'i ai e fo'i koniteina 'e ua ke lava ke fa'oaki ia ha 'api kakato 'e taha. Ko e fale ko ia 'oku lahi ange pea ko e fale ko ia ko e fili pē ia 'a e tokotaha ko ē 'oku 'amanaki ke langa 'a hono fale.

Ko Lulunga pea mo Pangai ‘oku, ko Lulunga fakataha ia ko e fale ‘e 23 ko Pangai ko e fale ‘e valu. Sea ‘oku ‘osi *pre-cut* kātoa mo ia ‘i he *MOI* lolotonga fai e ngāue ki ai ko e teu pē ke fakaheka he vaka, maau mo e ngaahi konga kekekele kae hoko atu ‘a e ngāue.

Ko u fakamālō atu au ia ki he, ki he pou pou mai ko ē mo hono fale ‘i mai ‘o e potungāue koe’uhí ko e tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai e langá ‘oku tuai, ka ‘oku hokohoko atu pē ‘a e ngaahi ngāue fekau’aki pea mo e me’a ko eni Sea.

Ko Kanokupolu ‘oku nau hiki mai nautolu ki Matatoa pea ‘oku mahino ‘aupito mo e ngāue ko ia kau ‘aupito ‘a e potungāue ni ‘i hono teke ‘a Matatoa fe’unga eni pea mo e fo’i 100 ‘e 3 kuo ‘osi e ngāue ia ko ia Sea.

Ko ‘Atatā ‘oku nau hiki mai nautolu ia ki Masilamea pea kuo ‘osi tō maka e ‘otu ‘api ko eni ko e toe pē eni ko hono *clear* kae hoko atu e ngāue. Sea ‘i hono fakama’opo’opo Sea ko e, ko e ngāue ko eni ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga ‘oku ‘osi maau ki hono *design* ko e fakakakato pē fanga ki’i me’a ikiiki fekau’aki mo e me’a fakakekekele ko ‘ene maau pē ia ‘e hoko atu ‘a e ngāue ‘a e potungāue.

Na’e lave foki ‘a e Tongatapu 1 fekau’aki pea mo hono fakamālohi’i pea mo hono *empower private* ...

<009>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: ... *sector* tautautefito ki he langá Sea. ‘Oku tui ‘aupito ‘a e potungāue ni ia ko e ngaahi ngāue ko eni ‘oku tonu ke fai pe ia ‘e he *private sector*. Pea ‘oku pehē pe ‘a e ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue. Mahalo Sea ko e kimu’a pea u faka’osi Sea, ‘i Ha’apai ongo mala’evakapuna, Ha’apai mo ‘Eua ‘oku ‘osi tali ‘e he *World Bank* ke *reseal* lōua ‘a e ongo mala’evakapuna ko eni. Ko e ngāue ko eni ko e tuai pe ava e tuai pe ava ‘a e *border* ‘oku hoko atu e ngāue.

Mahalo ko e to’oto’o me’a lalahi pe Sea ki he ngaahi fo’i poini pea ko u fakamālō atu ki he fehu’i, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā. ‘Ai ke me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá, hoko mai leva ‘a Tongatapu 5 pea tau toe foki pe ki ‘Eua 11.

Lord Nuku: Tapu pe pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Tama Pilinisí kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō kae fai mu’a ha ki’i fakahoha’a ‘i he polokalama ko eni ‘Eiki Sea.

Sea ko e ‘uluaki me’a ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘a e motu’á ni koe’uhí ko e Vahefonua ‘Euá. Ko e palopalema lahi foki e Vahefonua ‘Euá ko honau Uafú. Pea ‘oku ou tui ko e polokalama ko eni ko e tu’o fiha eni hono fakalelei’i. ‘A ia Sea ‘oku ‘asi pe hangē ko eni ko e Va’a ki he Ngāue ki he Malini mo e Ngaahi Taulangá. ‘Oku fai e vakai ki ai he na’e me’a foki e ‘Eiki Minisitā ki he hiki ko eni e pa’anga e, ki he hiki ko eni ko ē ‘a e fakapa’anga ko ē ‘o e potungāue ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘uhinga ai ‘a e vakai hifo ko ē ki he tafa’aki ko eni he ko e palopalema lahi eni ‘oku fehangahangai mo ‘Euá.

Kole ke fakakaukau'i ange tu'unga 'oku 'i ai Uafu 'a 'Eua

Ko e me'a 'uluaki 'Eiki Sea 'oku 'i he Poate Taulangá 'a e Uafu 'o 'Euá pe 'oku 'i he Maliní pe 'oku 'i he *Board Authority*. Koe'uhi ko e palopalema ko eni ko ē 'oku fetaulaki mo e Vahefonua 'Euá 'oku faingata'a e langa ko ē 'o 'Euá koe'uhí ko e anga ko ē fetukutuku 'enau ngaahi me'angāué pea 'oku 'uhinga ai 'a e vakai hifó 'oku 'asi 'i he me'a ko ení he polokalama 20. 'Oku mahalo 'oku 'asi he pepa 'oku ai e pa'anga 7 miliona, ka 'oku lave'i ia he motu'á ni ko e langa fale ia pea mo toe 'i ai pea mo e pa'anga 'e 3 miliona ko e ngaahi me'a ngāue makehe.

Ka ko e 'uhinga e fakakaukau 'Eiki Sea he ko e polokalama ko eni ko ē ki he Vahefonua 'Euá ko hono palopalema ko eni ko ē 'o 'Euá he 'oku 'ikai ke lava ke fakapapau'i e tu'unga ko ē e uafu ia he'ene tu'u ko ē he taimi ní. Ka 'oku 'ikai ko ha toki palopalema ia 'Eiki Sea koe palopalema kuo fuoloa 'aupito, 'aupito e fe'ao mai ko ení. Ka 'oku 'i ai e kole atu 'Eiki Minisitā na'a lava ke toe fakakaukau'i ange 'a e Uafu 'o 'Euá. He ko 'ene tu'u foki ko ē he taimi ní na'e 'i ai e fakakaukau ia ki he ngaahi langa ki 'Eua ka 'oku 'ikai ke lava ha vaka ia mo ha koniteina fute 40 'o hū ki loto.

Pea 'e faingata'a pe hono langa ko ē 'a e ki'i vahefonua ko ení koe'uhí ko hono natula ko ia ko ē 'o e uafú. Pea ko ia 'oku 'uhinga ai he 'oku 'ikai ke u lave'i hifo au 'i he polokalamá 'oku 'i ai ha uafu ai pea tau pehē, 'ai pe ia tu'u pe ia ko e uafu 'o 'Eua pea 'ai pe ha fo'i *token* ia pa'anga 'e 10 kae toki feinga'i. Ka ko e anga ko ē 'ete lave'i hifo ai 'Eiki Sea ko e palopalema ko ení 'a ia 'e fononga 'a 'Euá ia mo ia 'i he taimi lahi. Ka 'oku 'osi mea'i pe 'e he Feitu'una pea mea'i pe 'e he 'Eiki Minisitā 'a e tūkunga ko ē 'oku 'i ai e uafú. Pea ko ia 'oku 'i ai e fakakaukau 'e 'Eiki Minisitā ko e vakai atu pe koe'uhí ke fakakaukau'i, ko e 'uluaki ia.

Ko hono uá, ko e polokalama ko eni ko ē 'a e potungāué 'o fekau'aki pea mo e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki ka 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku fie to'o honau fetongí pea sai pe fakangofua atu pe ia 'e he Komiti Kakató ka ke me'a mai 'Eiki Nōpele.

Tui fiema'u ke hokohoko atu polokalama monomono tanu hala

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea, toe ngalo e malanga ho'o fo'i hū ko eni Sea, sai pē ke, ka ko e me'a ko eni ua Sea 'a eni ko u lave'i ko eni ko ē he'ene 'asi hifo ko ē ki heni, 'oku lahi ange pa'anga ia 'oku fakatafe ki he langá. Ka ko e fakakaukau ko ē 'a e motu'á ni ...

<010>

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku: ... ki he fiema'u vivili ko ē 'a e kakai 'oku ou lave'i foki ko e, 'oku 'i ai 'a e tanu hala angamaheni 'a e Pule'anga na'e fononga mai ai 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ta'u ko eni kuo, Pule'anga kimu'a, ka ko 'ene a'u mai ko ē ki he taimi ni, ko e polokalama angamaheni ko ia hono ngaahi ko eni ko ē 'e he Pule'anga 'a e hala. Pea toki me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia ia ko eni ko ē kuo mālōlō atu, 'o 'ai 'ene polokalama ko e polokalama tanu hala. Pea 'oku hangē kiate au na'e tali pea mo hono tu'utu'uni ke 'i ai hano fakapa'anga.

Pea 'oku ou tui na'e tali pē ia 'e he Fale ka ko e fehu'í 'Eiki Minisitā, ko e tu'unga ko ē hala 'i he 'aho ni ko ē 'i Tonga ni, 'oku 'i ai 'a e tokanga ke toe fai hono fakalelei'i. Ka ko 'eku sio

hifo ko ē ki he patiseti, ko e pa'anga lahi taha ko ē 'oku 'asi ia ko ē 'i he patiseti pea na'a ku, 'i he taimi ko ē na'a tau 'i he Fakamatala Patiseti ai, na'e 'asi mei he fakamatala ko ē 'a e Pule'anga 'oku 'i ai 'a e pa'anga ia 'e fāngofulu tupu miliona 'oku 'alu ia ki he langa.

Ka 'oku 'ikai ke faka'ikai'i 'e he motu'a ni ia 'a e 'alu ko ia he koe'uhi ko e ta'au pē ia 'a eni na'e hū mai hangē ko e KOVITI, pea hū mai ko eni ko ē pea mo e me'a ko eni ko ē he mo'unga afi, pea 'oku fu'u fiema'u pē ia. Ka ko e me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki ai, pē 'oku anga fēfē polokalama ko ē 'a e Palēmia Mālōlō, ki he ngaahi hala. Mahino 'a e *routine maintenance* 'oku kei to'o pē ia 'e he Pangikē 'Esia, pea mo e Pangikē ko ē 'a Māmani.

Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko ē ki ai, ki he anga ko ē hokohoko atu 'o e ngāue. 'I he'ene maliu ko eni ko ē 'i he fakamatala patiseti mahino pē 'oku maliu koe'uhi ko e anga ko ē ta'au ko ē ngaahi me'a fakalalakaka ko ē, ngaahi me'a fakatamaki fakaenatula na'e hoko, pea kuo pau leva ke tau muimui ai. Ka 'oku 'i ai pē foki 'a e fiema'u vivili ia 'a e kakai, mei he taimi ki he taimi pea ko e fiema'u vivili ko ia, 'oku hanga leva 'e he ngaahi fakatamaki fakaenatula ko eni 'o fakafe'ātungia'i 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai mei he 'aho ki he 'aho. Pea 'uhi ko e hoko mai 'a e fakatamaki ko ē 'oku 'i ai leva 'a e kakai ia 'oku toe fiema'u vivili ange.

Ka ko e anga ia 'o e fakakaukau 'e 'Eiki Minisitā pē ko e ha 'a e tūkunga ko eni ko ē mahino 'a e mo'unga afi, mahino 'a e KOVITI, mahino mo e fiema'u ko ē 'a e kakai, pea ko e anga ko ē tu'unga ko ē 'i he 'aho ni, ko 'eku tokanga atu koe'uhi ki he hala, 'uluaki 'a Tongatapu ni, 'oku ou tui 'oku fiema'u 'aupito 'a e ngāue ko ē 'a e Pule'anga na'a nau angamaheni ki ai ko hono ngaahi mo monomono 'a e ngaahi hala. Pea ko 'eku me'a pē ia, me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga, koe'uhi ko, 'oku ou tui mahalo mei Hihifo ki Hahake 'oku nau fe'ao nautolu ia mo e palopalema tatau, tautefito ki he ngaahi hala, tau pehē ko e hala tu'aliku ko eni ko ē 'oku lele ko ē mei 'Umu Tangata 'o tau pē ko ē ki Fua'amotu, takai hifo ai 'o 'alu 'o a'u ki Niutōua.

Ko e ngaahi hala pehē kae tautautefito ko e ngaahi hala lalahi ko eni ko ē 'oku lele faka'aho, 'oku, ko e kole atu pē 'Eiki Minisitā 'oku tonu pē ke fai pē hano tokanga'i. Koe'uhi he ka 'ikai 'oku ou tui 'e toe lahi ange hono fakamole pea toe lahi ange 'a e ngaahi fiema'u. Pea ko e anga pē ia ē, 'uluaki pē na'a ku tokanga lahi au ko ē pea 'oku ou tokanga lahi ki 'Eua, he 'oku 'ikai ke toe fiema'u 'e 'Eua ia ha me'a kehe, fiema'u 'e 'Eua ia ha uafu ke langa 'i 'Eua, taumaiā 'e lava ha vakapuna ia 'o fetuku ha me'angāue. Ko e me'a ia 'oku fai ko ē fakamamafa ki 'Eua. Pea ko e me'a ko ē 'a eni ko ē 'oku fika 2, 'a eni ko ē 'oku ou tui 'oku 'osi mahino atu pē ki he Feitu'u na, 'ikai ke toe fai ha fakalōloa, koe'uhi he 'oku vave taimi, pea 'oku vave hono fiema'u ho'o ...

Pea ko e fo'i me'a hono 3 ko ē 'oku vivili na'e mahu'inga kiate au 'i he fo'i fakamalanga ko ē he 'aho ni ko e 'omai 'e he fika 1, 'a e tu'unga mateuteu 'a e potungāue ki he ngaahi ngāue. Hangē na'a ne pehē ko ē ko e ngaahi Lao ko ē ko ē ki he Langa, hangē ko e kau 'atiteki ko e kau 'enisinia, na'a ne me'a mai 'o pehē, 'oku fiema'u ke fai ha tokanga ki ai. Ka ko e, pea 'oku fai leva 'a e tokanga ki he ngaahi, he ko e 'omai mei he kakai 'oku faka-polofesinale pea nau 'ilo'i 'a e anga ko ē founga ē ngāue, koe'uhí ke fai pē hano toe tokanga'i ange...

<005>

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku: ... he ‘oku hangē ‘oku ngali tū’ulu e kalafi ‘i he tafa’aki ko ia Sea. Sea mahalo ko e ki’i me’a pē ia ‘oku ou ‘oatu he taimi ni mo e pou pou atu ki he Patiseti ki he vouti ko eni mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘osi pē pea hoko mai ‘a e Fika 5, 17. Fakamolemole pē ‘Eua 11 ki’i ‘ai pē ha takai ‘a e kau Fakafofonga toki foki atu ki he Feitu’una. ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala ki he tu’unga Uafu ‘Eua

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō fakamālō heni ki he fehu’i mahu’inga ko eni ‘oku ‘omai Fakafofonga e Hou’eiki pea mei ‘Eua. Sea te u ki’i ‘uluaki lave pē ki he uafu. Ko e uafu ko e *project* ia ‘oku lolotonga lele pē ia ‘a ia ‘oku fakapa’anga ia ‘e he *World Bank* pea ‘i he tō ko eni ko ē ‘a e *tsunami* na’a nau toe huhu mai ki loto ‘a e toe meimei pa’anga ‘e 7 kilu ke hoko atu pē ‘a e ngāue ko ē ki he uafu.

Fakama’alama’ala ki he tu’unga ngāue mala’evakapuna ‘Eua

Ko e ngaahi ngāue langa fakalakalaka ko ē ki ‘Eua ‘a ia ‘oku kau mai ki ai ‘a e *JICA* 2022 na’e ‘i ai ‘a e timi na’e toki folau ki ‘Eua pea ‘oku loto fiemālie ‘a e *JICA* Sea ke nau tokoni ki he ngaahi langa fale ki he ngaahi ngāue kehekehe pē kau ai pea mo e mala’evakapuna. Ko e me’a mahu’inga foki ia na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 11. Ko e mala’evakapuna pē eni ‘e taha ‘oku tokoto fakatonga Tokelau. Ko e konga lahi e ‘ū mala’e vakapuna ‘oku nau tākoto hihifo hahake, ka ‘oku fiema’u ‘aupito ke *relocate* ‘a e mala’e vakapuna ko eni ko ē ‘o ‘Eua ki ha feitu’u ‘oku malu ange. ‘Ikai ngata pē he’ene tu’u fakasiokālafī ‘oku fiema’u ‘aupito ia ke fai ‘a e ngāue ko eni.

Fakama’ala’ala ki he tokanga ki he polokalama tanu hala

‘I he fehu’i hono ua ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ‘oku ou fakamālō atu koe’uhī fekau’aki eni ia pea mo e polokalama mahu’inga ‘a e Pule’anga kuohili fekau’aki pea mo e *project* langa hala ‘a e Palēmia. Sea fakapapau’i atu heni ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia. Ko e *contract agreement* ko ia pea mo e ngaahi ngāue ko ia ‘oku kei tu’u tatali pē ‘a e potungāue ia ke hoko atu ‘a e ngāue ko eni. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku hoko ka ‘oku ‘ikai ke ta’ofi pea ‘oku fakaongoongo atu ‘a e potungāue ia ki he kau *contractor* ko eni ke lele mu’a e ngāue.

‘I he taimi tatau pē Sea ‘oku feinga ‘a e potungāue ke ‘i ai ha’ane polokalama tanu hala pea mo ha fu’u maka koe’uhī ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ke tau ‘ofa ai ki he kakai ‘o e fonua. Te u talanoa Sea ki he ta’u ‘e 30 kuohili. Ko e teu huufi ha ki’i falelotu ‘i Haveluliku ko e lele mai pē mātu’a ki he ‘Eiki Minisitā ‘o kole ko e me’a ko ē ke teuteu’i pē ko e hoko ‘a e fu’u maka pē mo e polokalama tanu hala pē ia ‘a e Pule’anga te nau lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi me’a ‘e lava ‘o tokoni ia ki he kakai ‘o e fonua.

‘Ikai ke ngata pē ‘i he tokoni ki he kakai ‘o e fonua ka ‘oku lava ‘o tokoni ki he anga ‘etau nofo fakaōsaieti. Tautolu ‘oku tau nofo ‘i he sosaieti ‘oku mahu’inga tautolu ‘oku tau nofo ‘i he sosaieti ‘oku pelepelengesi ko tautolu ‘oku tau nofo ‘i he sosaieti ‘oku tau tauhi vā pea ko e tauhi vā ko ia Sea kuo pau ke ala ‘a e Feitu’una pea mo e polokalama ki ha me’a tonu he koe’uhī ko ho’o ala ko ē ki he me’a tonu pea ke lava ‘a e tokoni’aki ‘e lava leva ia ke hoko ko ha fa’ahinga me’a ia ke tau tokoni ai ki hotau kāinga pea ko e kakai eni ia ‘o e fonua ko e kakai

eni ia ‘oku nau masiva pea ko e me’a ia ko ē ‘oku fiema’u ai ko ē ke ‘i ai ha me’a pehē ‘a e Pule’anga.

‘I he taimi tatau ‘i ai ko eni ko ē ‘a e fu’u maka ‘a e Pule’anga te ne hanga ‘o malu’i ‘a e totongi koloa ko eni ko e maka, koloa ko eni ko e misini. ‘I he taimi ko ē ‘oku tau tukuange ai ke *privatize* ‘a e fa’ahinga ngāue ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga te u feinga ke u lave ki ai. ‘Oku ‘ikai ke tau lava ‘o tānaki fe’unga ha *revenue* ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘a e Pule’anga tautefito ki he me’a ko eni ko e halapule’anga, tautefito ki he *road maintenance* pea ‘oku anga pehe ni Sea ‘i muli.

Ko e ‘uluaki *maintenance* ‘oku nofo fakafalala ia ‘i he totongi *rate* ‘a e kakai, na’e ‘i ai pē ‘a e pa’anga ia na’e lahi fe’unga pea ‘oku hoko ia ‘i Ha’amoā mo Fisi. Ko tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau tukuhau ‘atautolu ia ki he ngaahi halapule’anga pea te tau kei nofo pē ‘o fakafalala ki he *ADB* mo e *World Bank* mo e ngaahi fonua ko ia koe’uhí ke nau fakapa’anga ‘a e polokalama ko eni. Pea ko e ‘ū polokalama ko eni ko ē *road maintenance* ‘oku fakapa’anga ia mei muli. Sai ka nau ka foki ‘apongipongi...

<007>

Taimi: 1505-1010

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ‘oku ‘i ai me’a hoko kia tautolu. Ko e hā e me’a ‘oku hoko ki ho fonua Sea? Kuo pau ke ‘i ai ha paletu’a ‘a e fonua ni ke nofo ‘o tali ‘a e taimi ‘oku ‘ikai ke kei ma’u ai ha pa’anga. Ko e ala atu pē ‘a e potungāue. Ko e pu’i mai pē ‘a e Feitu’una ki he potungāue, mo ō ‘o monomono ‘a e fo’i hala ko ē, ‘oku ‘i ai e me’a pehē. He koe’uhi ko e tu’u ko ia he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Te tau ō kitautolu ‘o kole pea ‘e fiema’u ha pa’anga lahi ia ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘eku talanoa ko eni Sea ke tau fehangahangai pea mo e *privatization*. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ke tau *privatize* ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ke tau puke ma’u pea tau pukenima pea ‘oku kau ai ‘a e tanu hala pule’anga mo ha fu’u maka ke tau unga ki ai.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e tokanga ki he tu’unga fakapolofesinale potungāue

Mahalo ko e me’a hono 2 Sea fekau’aki mo e fehu’i hono 3 Sea fekau’aki mo e tu’unga fakapolofesinale ‘o e potungāue. Na’e ‘i ai e ngaahi *institution* na’e ‘osi tu’u ‘i Tonga ni mahalo ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tonga ni na’e ui ko e *TIA* ko e Tonga *Institute of Architect* pea na’e ai hono kakai. Na’e ‘i ai pea mo e *professional level* ai e kau ‘enisinia na’e ui ia ko e Tonga *Institute of Professional Engineering*.

Sai ko e ngaahi sino ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke kei ma’u ‘e he motu’a ni ia pē ‘oku kei tu’u, he na’a nau tu’u nautolu ia ‘i tu’a mei he Pule’anga pea na’a nau tu’u tau’atāina kae toki fai ha sio ki ai ke fakafoki mai. ‘A ia Sea ko e ngaahi sino ko eni ko hono mahu’inga ‘ona ia ke ‘i ai hano kakai. Kuo pau ke ‘i ai ‘a e kakai ia ke ‘alu ‘o ako’i he levolo ko eni ke nau foki mai ‘o nofo he ngaahi sino ko eni. Kapau ko e ngaahi sino ko eni ‘e fokotu’u ka ‘oku ‘ikai ha kakai ia ke nau ō ki ai Sea kei ta’e’aonga pē.

Na’e ‘i ai ‘a e fetu’utaki ‘a e motu’a ni fekau’aki pea mo e ako’i hotau kakai fekau’aki pea mo e mahu’inga ‘o e levolo ko eni. Kapau te mou mea’i ma’u pē ‘i he ngaahi sikolasipi ko eni ‘oku tukuange mai, si’isi’i ‘aupito ‘etau fānau pea ko u loto ke mahino ‘aupito ‘a e me’a ko eni

ki he'etau fānau ke nau tohi ki he *civil engineering* pea foki mai 'o tu'u he ve'ehala ko e tama na'e 'alu 'o ako 'univēsi 'o ha'u 'o tanu hala. Ko e tama na'e 'alu 'o ako 'univēsi 'o ha'u 'o ngaahi misini. Ko e tama na'e 'alu 'o ako 'univēsi 'o ha'u 'o 'alu tahi. Sea ko e fa'ahinga *mentality* kuo pau ke *change* te tau fetongi ia mei fe'ia? Te tau fetongi ia te tau liliu ia 'i he anga 'etau sio fakalukufua he tu'a sosaieti 'i he me'a ko e ako pea mo e me'a ko e ngāue.

He kapau 'e 'ikai ke tau lava 'o fulihi ia he levolo 'o e ako ko e 'ū *institution* ko eni 'oku 'eke mai ko e 'eke mai eni ia ko e *institution* ka ko e 'eke mai e kakai na'e ō 'o ako. 'Oku ai ha kakai pehē heni? 'Ikai. Ka fokotu'u 'apongipongi e *TIA* ko e kau *architect* 'e toko fiha he fonua ni? Mahalo 'oku toko 3. 'E hoko ia ko ha sino fakalao? 'Oku 'ikai ke mea'i ia 'e he motu'a ni Sea.

Sea mahalo ko e ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea kole pē mu'a kātaki pē ke ke tali pē ko e ki'i fehu'i pē. Ko e ki'i fehu'i pē ia koe'uhi he 'oku hangē kiate au ko e lave ko ia na'e 'omai ko ē 'e he Fika 1 ko ia 'o Tongatapu. Ko e 'uhinga 'oku anga fēfē kapau leva ke nofo 'a e potungāue 'o tali ki he'ene kau sikolasipi. Fēfē e kakai ko ē 'oku ne lava ko ē lolotonga ngāue'aki pe he'ikai ke lava ke *promote* pē kinautolu ke nau toe hoko atu 'enau ako ke pau 'enau foki mai ki he potungāue. Ko e ki'i fie'ilo pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku ou pou pou au ia ki ai kapau 'e lava pē 'o hoko atu e ako'i 'a e kau ngāue 'e Sea ka 'oku ou pou pou 'aupito au ki ho'o fehu'i. 'Io kapau ko e 'uhinga ia 'ikai ngata pē hetau sikolasipi ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai pē 'Eiki Minisitā ke toe fakapapau'i mai 'e he Tongatapu 1 he ko 'eku ma'u 'aku ia 'i he me'a ko ia 'a Tongatapu 1, ko ha taha *architect* 'osi lesisita 'i Nu'usila 'i he *Institute* ko ia 'i Nu'usila 'a ia na'a ne ma'u mei ai 'a e mata'itohi ko ia ke 'omai ki Tonga ni. 'Oku 'i ai pē ni'ihia ia 'oku *architect* 'enisia ka 'oku te'eki ai ke nau lēsisita 'i he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 1. Ka ke ki'i me'a mai ange Tongatapu 1 toe kii fakapapau'i pē 'oku mo'oni 'a e me'a ko ia 'oku lave ki ai e Sea mo e me'a ko ia na'a ke me'a ki ai. Me'a mai.

Tevita Puloka: Mālō Sea. Ko e me'a ko ia 'a ia na'a ku 'uhinga ki ai, 'oku 'ikai ke, ko 'eku sio 'aku ia 'oku kei 'i ai pē faingamālie ka ko e tūkunga 'o e potungāue ko eni he 'aho ni 'oku 'ikai toe ma'u e kakai ia ko ia. Na'e 'osi ngāue pē 'ia nautolu kimu'a pea ko e hā hono 'uhinga. 'E lava pē ke tau pehē ko e tu'unga vāhenga. 'Oku 'i ai pē kakai pehē heni ka 'oku nau ngāue kinautolu 'i he 'ū *private* sekitoa. Na'a kuo, ko hono 'uhinga ia ko ē na'a ku sio 'o pehē ko e tūkunga 'o e potungāue ko eni kuo mole e kakai ...

<008>

Taimi: 1510-1515

Tevita Puloka: ... ko e kau *Architect* na'a nau 'osi lesisita he ngaahi *institute New South Wales* kae pehē ki Nu'usila. Pea ko e hangē ko e *professional* ko eni 'o e *quantity surveyor* mahino 'aupito pē te nau kei fakatefito pē ko hai 'oku fie 'alu 'o ako ki he ngaahi mala'e ko ia pea 'oku ou tui 'e 'i ai pē 'ene felāve'i pea mo e Potungāue Ako mo e ngaahi sikolasipi ki muli. Ka 'oku hangē ko e me'a nau fakahoha'a 'anena'i 'oku 'ohake 'a e *building control division* ko ia pē ko e va'a ko ia 'oku kei, 'oku fiema'u he fonua ni ke fakaiuia 'a e tu'unga 'ilo ko eni pea lava leva ke mavahe 'a e Va'a *Building Control* mei he *MOI* he 'oku 'ikai tonu ia ke nofo he malumalu 'o e *MOI*. Pea na'e 'uhinga pē ia na'e 'ai pē ia ke pehē ko hono angamaheni ia.

Ka 'oku hangē ko e me'a na'e fai ki ai e fakahoha'a 'oku fai e fakahoha'a fakalukufua ki he Pule'anga na kuo taimi ke fai mo feinga'i ke 'omi ha kakai pehe ni pea toe ako'i ha kakai pehe ni ko hono 'uhinga ko e kaha'u he kuo mole e kakai ia ko eni na'e 'osi 'i he potungāue. Pea kapau 'e mavahe mo e builing *control* mei he *MOI* ko 'ene toe sai taha ia pea ko e toe lahi ange ia e kakai ke nau fakangāue'i 'oku nau 'i he mala'e ko ia.

Ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke toe 'i ai ai ha kakai pehē 'i he Pule'anga? 'Io ko u tui lahi au ko e vāhenga, 'oku kau lahi e me'a ko ia mo 'enau ōmai 'o nofo he malumalu 'o e *civil servant*. Pea 'i he taimi tatau 'oku *offer* ange ka nautolu 'a e ngaahi ngāue vāhenga lahi ange pea ko e pole ia fakalukufua ki he Pule'anga ko e 'uhinga ia, 'e kei ma'u pē kakai ia ko ia pea kei ako'i pē 'etau fānau ke ō ako pea fie ōmai 'o ngāue 'i he Pule'anga. Pea te tau ma'u leva 'a e hiki leva 'a e tu'unga 'o e potungāue ki he tu'unga 'oku ou tui 'oku toe ma'olunga ange toe ta'ota'o atu ki ai mo ha mavahe 'a e *building control* mei he *MOI* 'o toe tu'u mo e potungāue ko ia pea ko e tānaki'anga pa'anga lahi ia 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato kae fai atu pē ha ki'i fakahoha'a Sea 'i he vouti ko eni. Fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā he ngāue kae 'uma'ā e vouti ko eni Sea.

Peesi 285 ko e vouti ko ē, ko e ngāue ko e pa'anga ko ē 'oku 'oange ki he Potungāue ko eni Lalahi 'a ia 'oku 'ova 'aki ia fakalahi 'aki ia e pa'anga 'e, 'ene hiki ko ē mei he 'esitimetri ko ē 'o e ta'u lolotonga 39.6 ki he 67 miliona Sea, 'a ia 'oku ne 'alu 'aki 'e ia mei 27 miliona. Ko e lahi taha heni ko e monomono 'a ia kapau 'e fakafehoanaki 'a e pa'anga ko ē na'e 'oange ki he monomono 'a ia ko e *item* fika 13 monomono ko ē 'a e 'ū monomono pea mo e ngāue ko ē 'a e kautaha ko eni, 'a e potungāue ko eni 'a ia ko e *code* 13 ia.

'A ia ko e meimei ko e ko e faikehekehe ko ē 'o e 'esitimetri lolotonga 'a ia na'e 4 miliona ē 'oku 'alu ia 'o 29, 'a ia 25 ia. Ka ko e fakafehoanaki ko ē mei he'ene pa'anga ngāue ko ē 'oku 'oku pehē ko ē 'e fai 'aki 'a e ngāue ko ē 'o e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fakafuofua ia 13 miliona. 'A ia ko e 16 miliona 'oku, 'a ia 'oku fakalahi 'aki 'a e 'a e potungāue ko eni. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga ia 'a e feinga ko eni 'i he ngāue ko eni tautautefito ki he monomono mo e *operation*. 'A ia ko e ko e *strategy* pē ko e founga ngāue 'oku tuku mai 'i he kautaha 'i he potungāue ko eni.

Mahalo mo e me'a pē 'e taha Sea 'oku fakatokanga'i pē ko e fakapa'anga foki ko eni 'ikai ngata pē he pa'anga 'a e fonua, ko e pa'anga ko ē 'a e fonua *local* 'a e pa'anga ko eni 'a tautolu tukuha'u 'a ia ko e pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē ki ai fakafehoanaki ki he 'esitimetri lolotonga mo e 'esitimetri ko ē ka hoko fe'unga ia mo e fitu miliona. Ka 'oku lahi taha foki mo 'ene ngaahi ngāue 'oku ha'u mei he ngaahi pa'anga ko eni mei muli, 'a ia 'oku 'i ai e pa'anga ai 'oku ha'u

ko e pa'anga *cash*. Pea 'oku ai mo e ngaahi ngāue ia aí ko e ngaahi fakatekinikale ko e tanu hala mo e kau mataotao kae totongi hangatonu mai pē ia ka ko e *World Bank* hangatonu pē ia ka nautolu 'ikai ke fou mai ha silini ia ki Fale Pa'anga. Ko u tui ko e tāketi ko ē 'oku 'omai he potungāue ko eni 'oku fe'unga ia mo e 33.7 miliona.

Ko e konga lahi eni 'a e tuai ko ē ngāue koe'uhí pē foki 'oku mahino 'oku tau, lahi e ngaahi kautaha tautautefito he tanu hala. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku kamata eni 'osi kamata e tanu ko ē fo'i hala pea mei he 'Umu Tangata 'o lele mai ai 'o a'u ki Liahona ko eni kuo lava, ka ko u lave'i ko e ta'u eni ia 'e fiha 'i ai ka ko u tui ko e fai e tokanga ki heni pea mo e sio pē foki anga fēfē fakalahi'i e kau ngāue ngaahi *private sector* kae lava 'o fai e ngāue.

Pea ko u tui ko e, ko u tui ko e pole ia 'oku tau fehanga'angai mo ia ka ko u fakatokanga'i heni 'a e mahu'inga pē lele'i e ngaahi ngāue ko ē kuo 'osi 'i ai hono pa'anga pē 'a'ana mei muli mo e lele ko ē mo 'etau ngaahi ngāue, 'ū tau ngāue angamaheni pē Sea. ...

<009>

Taimi: 1515-1520

Dr. 'Aisake Eke: ... Sea ko e peesi 292 Sea, ko e peesi 292 'a ia 'oku fakafalala ia ko ē ki he tau tanu hala Sea. 'A ia ko e potungāue ia ko ē 'oku faí, 'a ia ko e va'a polokalama si'i fika 3 pea mo e polokalama 'a ia ko e polokalama 2 polokalama si'i fika 3 'a ē ko ē 'oku mei ai lahi taha ko ē 'a 'ena. Neongo 'oku 'i ai 'a 'ene polokalama ko ē ki he, 'oku 'i ai 'ene polokalama si'i taha pea 'oku 'i ai mo 'ene polokalama si'i 2. Pea ko e fehu'i ko ē felave'i pea mo iá Sea ki he, pe 'oku fakahoko e ngaahi ngāue ko eni, mahino 'oku 'i ai pe ngaahi pa'anga ki he monomono, ka ko 'eku 'eké pe ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e, 'oku 'i ai foki, ko e ngaahi, pe 'oku 'i ai ha pa'anga heni ki he ngaahi kautaha ko ē mei tu'a 'oku fai e monomonó.

Ko u lave'i mai foki e Pule'anga kuo 'osí na'a nau fai e ngaahi kautaha 'o nau fai e monomono ko ē e halá. Ka ko u lave'i hifo heni 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i heni e silini ki he 'ū kautaha ko ē 'oku nau 'omai ko ē kapau 'oku nau totongi'i mei tu'a. Ko 'eku kole pe 'Eiki Minisitā ke ki'i fakama'ala'ala mai angē me'a ko iá. Pe 'oku kei 'a e founa ngāue ko eni te tau hoko atu 'e tau ta'u fakapa'anga ko eni 'e hokó pe 'e fakahoko e monomonó pe 'i loto he kau ngāue 'a e potungāue ko eni pe 'e 'omai 'a e 'e 'oatu ki tu'a 'a e ngaahi ngāue ko iá. Pea kapau leva 'oku 'ave ki tu'a ko fē pa'anga heni 'oku 'ave ki tu'a 'o fakahoko'aki e ngāue ko iá?

Fehu'ia tu'unga ai 'a e Road Act

Ko hono uá, ko hoko pe Sea ki'i lave atu pe ki ai ko e peesi ko eni hono, 'a ia ka 'oku felāve'i ka u toe hoko atu ai pe 'a e tanu hala ko eni Sea. 'A e, na'e 'i ai e fo'i lao pea ko u 'eke pe 'aku ki he 'Eiki Minisitā pe ko e hā e tūkunga 'o e lao ko iá? Na'e 'i ai e lao na'e tali 'e he Fale Aleá ni ko e Lao ko ē ki he Tanu Hala, ko e *Road Act*. Ka ko e fo'i lao ko iá na'e 'i ai mo e fokotu'utu'u ai ke 'i ai mo e *authority, Road Authority*. 'A ia ko e 'uhinga 'a e sino ko eni ko e sino fo'ou ia ke ne hanga 'o fai e fakahoko ko ē ngāué 'o mavahe me'i he Pule'angá. Ko 'eku 'eke pe au ia pe 'oku hā e tu'u 'a e fo'i lao ko iá Sea. Pe ko e hā 'ene tu'u e fo'i lao ko iá fakafelāve'i pea mo e me'a ko eni 'oku 'omai he 'esitimetí 'e 'Eiki Sea.

Pea 'ikai ngata pe ai Sea ko u muimui'i pea ko eni kuo 'osi 'ohake ia 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Euá, ko e hā 'a e fokotu'utu'u ko eni e ngaahi kautaha ne nau ngāue mai 'aki e tanu halá he

Pule'anga kuo 'osi pe ko e hā 'ene hoko atu ki he kaha'ú. 'A ia 'oku felāve'i pe ia pea mo e me'a ko e felāve'i katoa pea mo e tanu halá.

'I ai tokanga pe ko e hā fokotu'utu'u Pule'anga ki e ngaahi feleti 'a e Pule'anga

Sea ko e me'a 'e taha 'oku fai ki ai e fakahoha'á felāve'i eni pea mo e 'ū feleti ko eni 'a e Pule'angá 'i ai fo'i *Government Quarters*, 'ū fale ko ē Pule'angá. Tu'unga e ngaahi fale taimi e Pule'angá, tō lalo mo e kovi 'aupito. Ko 'eku 'eke pe au ia ko e hā e fokotu'utu'u ki he me'a ko ení? Ko e hā ha fokotu'utu'u heni ki he ngaahi feleti 'a e Pule'angá?

Felāve'i mo ia Sea ko u lave atu ai pē ki he ngaahi fokotu'utu'u he ko u tui ko e monū'ia'anga ia e Pule'anga ko ení toe fai ha sio fo'ou ki he anga ko ē hono leva'i pe ko hono, pe ko e *asset management*. Anga fēfē hono leva'i 'a e koloa ko ē 'a e Pule'angá, he ko u lave'i pe 'e au 'oku 'i ai e Kautaha Poate na'e 'osi fokotu'u ko e TAMA. 'A ē ko ē 'oku ne tokanga'i ko ē koloa ka 'oku ne tokanga'i pe 'e ia koloa 'e ni'ihī. 'A ia ko u tui 'oku kau ai 'a e mataká pea mo e koloa ko eni he SIC. Ka ko e koloa ko ē *asset* kehe ai 'oku movete holo ia hangē ko e me'a ko eni he *Government Quarters*.

Tokanga pe 'oku 'i ai ha silini ki hono tokanga'i ngaahi koloa Pule'anga

'Oku ou kole ai ki he Pule'anga ko e me'a mahu'inga eni ke fai ha tokanga ki ai. Koe'uhí tokanga'i 'ikai ngata pē he kekekele, mo e ngaahi koloa 'a e Pule'angá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha sino 'e taha ke ne hanga 'o tokanga'i pea ke ne lava 'o tokanga'i hono matauhi *maintenance*. Pea 'ikai ngata ai ki he kaha'ú ko e hā 'ene tu'ú, 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ke fakatau atu pe 'oku 'i ai ha me'a ke tau tauhi. Ka ko u 'o hake pe heni koe'uhí ko 'ene lave ko eni ki he tafa'aki ko eni 'i he *Government Quarters*. Ko u 'ilo ne 'i ai taimi 'e taha na'e 'i 'Ofisi Palēmia, na'e 'i ai e taimi 'e taha heni. Ka ko u 'ohake heni, 'ikai ke u vakai 'e au heni ha silini. 'Esitimetí ko eni 'oku ha'u ko eni ko ē 'oku tau 'osi a'u ki ai he 'ahó ni 'ikai ke u vakai au ia pe ko e hā ha pa'anga ke ne tokanga'i 'a e koloa mahu'inga ko iá. 'A ia ko e ki'i me'a 'e taha ko u 'eke pe ki he 'Eiki Minisitā ke 'i ai ha'ane lave mai ki ai.

Sea ko e me'a 'e tahá ko u fie lave pe ki ai, koe'uhí ko e felāve'i ko eni mo e mo'oni 'aupito 'a e feinga ko e ke 'omai kau ngāue fakapalōfesinale he ngaahi potungāue, tautefito ki he potungāue ko ení. Ka ko e me'a tatau pe ia he ngaahi Potungāue kehé. Ngaahi mala'e kehekehe 'oku fai ai faifatongia 'a ia 'oku 'omai ko e kau ngāue 'enisinia 'oku nau lesisita. Ka ko u fakatokanga'i 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha *policy* ia 'a e Pule'angá ke ne teke'i e tafa'aki ko iá. Ko u lave'i pe 'ia matolu ko eni 'oku tauhi tohí, 'oku 'i ai 'emau *professional* 'amautou 'oku mau lesisita 'i muli. Ka ko u fakamālō ma'u pe au ki he 'Atitá 'oku 'i ai 'ene polokalama teke he tafa'aki ko iá. Pea ko e tokolahi ia he kau polofesinale fakatauhitohi ko e meimei ko e 'Atitá. Ko e toenga ko ē he 'ū potungāue 'oku 'ikai ke loko 'i ai ha taukei pehē. Kai kehe ka 'oku tau tui fakatokanga'i 'aupito 'a e tafa'aki ko ení koe'uhí ko e Pule'anga ko ení ...

<010>

Taimi: 1520-1525

Dr. 'Aisake Eke: ... ke 'i ai ha'ane tokanga mavahe ki ai. Koe'uhi ke lava 'o teu'i 'etau kakai ma'u ha fa'ahinga tu'unga taukei, koe'uhi ke nau lava 'o fakahoko 'etau ngāue Sea 'i he kaha'u. Koe'uhi ko e me'a ia 'oku tau faka'amu ki ai ko e *knowledge economy*, ko e 'ekonōmika 'oku

ma'u 'e hotau kakai 'a e mateuteu fe'unga ke tau lava 'o fakahoko atu 'a e ngaahi ngāue 'i he kaha'u. Kae kehe Sea ko e ki'i fakahoha'a pē, mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'e 17, 'osi pē ia pē au tukuange leva 'a e Minisitā ke ne tali mai, fakangofua mai. Me'a mai.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e Tama Pilinisi kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Sea 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi 'a e motu'a ni ki he patiseti ko eni, 'oku ou tui ko 'etau talanoa heni ko e talanoa eni ki he ngaahi ngāue lalahi, pea 'oku 'ikai 'i ai ha Fakafofonga ia pē ko ha vāhenga 'e ta'efie fanongo ki ai.

'Oku ou fokoutua pē 'i lalo Sea, ka u faka'amu ange pē mo'oni foki ē ki'i lea 'o pehē, ke 'a Niua mai ē. Ki'i lea foki 'oku taka pē 'i Tonga ni, ke 'a Tonga mai ē, ke 'a Tonga mai ē, pea ko 'eku fanongo ki he talanoa ko ē mo e, 'a e Fakafofonga 'Eua, ka u pehē pē ke 'a Niua mai ē.

Faka'amu ke fakahoko ha ngāue ki he Uafu Niuafo'ou

Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni, ma fa'a ki'i pōtalanoa pē pea mo e Pilinisi, Tama Pilinisi, ko e uafu ko ē 'a Niuafo'ou, mea'i pē ia 'a he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku ne heka 'i he sea. Na'a mau folau atu 'i he 'Otuanga'ofa pea mau hifo ki 'uta ki uafu. Hifo ko ia ko e talu e motu e uafu ko eni 'i he afā 'i he 2016 nai, pea 'oku kei toka pē uafu ko eni pea mo e fo'i faingata'a ko ia. Ko e fānau iiki 'o 'alu'o a'u ki he vaivai te nau ha'u ke nau ōmai 'o heka ki vaka, nau hifo he hifo ko ia pea nau toki hake hake ki he uafu ke 'omai ke heka.

Sea, 'oku kau lahi 'a e me'a ko eni he toka 'i he loto 'o e kāinga 'o Niuafo'ou, koe'uhi ko honau uafu, 'i ai 'a e ngaahi uafu ko e toki fokotu'u hake pē ia, ko eni 'e langa, 'a e uafu 'i Ha'apai talamai ko ē 'e langa mo ia. Fēfē ki'i uafu 'a Niua hangē kuo mau ngali fu'u li'ekina 'aupito, si'ono ta'efakatokanga'i.

Sea, 'oku ou tui pē Sea 'oku mahu'inga eni he 'oku fanongo mai hoku kāinga, 'a e kāinga 'a e motu'a ni, pea mo e Fakafofonga Hou'eiki 'o e Vāhenga ko ia 'o e Ongō Niua 17. Ko fē nai ha 'aho te mau sio mata ai, kuo ngaahi 'a e uafu ko eni. Ka lava pē ā 'o ngaahi 'a e hoko ko ē mei 'uta ki uafu, pea sai ke lele ai 'a e me'alele, pea fakahifo ai, na'e lava 'a e fōkilifi 'o lele ki 'uta, 'aho ni 'ikai. Ko hono ki'i fakahifo ki he ki'i me'alele, pea 'alu atu 'o tau ai fakahifo ki lalo ha'u 'a e me'alele 'e taha 'o tu'u toe fakahifo 'e he tangata mei he me'alele ko ē ki he me'alele ko ē, pea lele mei ai 'o toe fakahifo mei ai ki he me'alele.

Sea, 'oku 'ai ai 'emau, ko 'emau ki'i me'atokoni 'oku ma'u ko e fo'i 'ofa 'āfato pē. 'Ikai ke kei 'i ai ha me'a ke ma'u, ha ivi ke 'uhinga ke fai'aki 'a e fatongia ko eni, ka 'oku 'i ai 'emau kole 'Eiki Minisitā, mau kau nai he lau? Mau lau nai he kau, ko 'emau tangi pē, ko fē ha 'aho 'e tu'u ai. 'Oku ou tui 'oku ongo mai 'Eua, koe'uhi ko honau uafu, ko e fakatangitangi ko eni 'oku hangē ha tangi fai mei he ate, mau nofo pē ai ka mau sio pē he lelei, pehē 'emau faka'amu Sea. Ko 'emau faka'amu ke 'i ai nai ha 'aho si'i kau 'a Niuafo'ou, he ngaahi honau taulanga, ha uafu, ke hopo ki 'uta ka mau faingofua 'emau fefononga'aki.

'Oku 'ikai ko ia pē Sea, ka 'oku ou vakai hifo heni 'oku 'asi 'i he polokalama heni, pea ko e 'ātunga ia pē 'oku totonu ko ā 'eku sio pē 'ikai, ka koe'uhi 'oku 'asi heni ko e vaka fo'ou,

ngaahi vaka fo'ou, *new boat*. Ko e me'a ia 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i lelei hifo heni ko e taha kilu fā mano ko ā pē ko e fiha. Sea, talu 'emau si'i feinga pa'anga ko e hehenga pē 'i he feinga pa'anga. Te'eki ai ke 'i ai ha ki'i tokoni 'a e Pule'anga ki he vaka ko eni. ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Vātau Hui: ... Mau faka'amu pē Sea na'a mau lele holo pē mautolu 'i Tonga ni 'i he ngaahi siasi tokoni pē ngaahi fāmili. Ko 'emau faka'amu ia na'a 'i ai ha ki'i tokoni ko homau vaka eni kuo tau mai ki uafu, ka 'oku mau faka'amu na'a 'i ai pē ha ki'i tokoni 'a e Pule'anga ke mau kamata'aki koe'uhí ko 'emau kamata ia. 'Ikai toe fu'u hela e Pule'anga he tokanga ange ki Niua 'e hanga he ki'i vaka ko eni 'o tauhi e fefolau'aki ki Niua. Pea mau kole ai pē 'emautolu mo e *subsidy* ko ē 'a e Niua 'omi kotoa ia koe'uhí ke mau lele'aki pea 'omi mo Ha'apai.

Taimi 'oku *subsidy* 'a Ha'apai ka mau tukutuku atu mautolu ki Nomuka, Ha'afeva, Tungua mo fē fua a'u ki 'Uiha mo Felemea 'e lava 'a e vaka Niua ko eni 'o a'u ki ai fakakakato kātoa a'u ki Vava'u. Ko 'emau tokoni ia 'oku pehē he ko e vaka ko eni na'e ma'u pē he 'ofa. Sea 'oku pehē 'a e fakatangi 'oku fai ko eni Sea pē ko fē ha kongā heni 'e ma'u ai ka ko u 'ilo 'oku mea'i pē ia he 'Eiki Minisitā he na'a ma folau mai maua hifo he fu'u luo ko eni 'i Niuafo'ou. Ko ia pē Sea 'a e fakatangi 'oku fai mei Tokelau mama'o mālō e ma'u faingamālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'e Fakafofonga 17 'oku lolotonga fai e fu'u tangikē ki Niua he taimi ni, na'e tonu ke tesi'i ai 'etau vaka he 'oku ma'ama'a foki ia ko e 'alu ko ē 'ū tangikē ko ia ma'ama'a tokoni lahi 'aupito ia ki ho'omou vaka. Ka 'oku te'eki foki ke hopoki hē, ka ko u fakamālō atu si'o kole ko e kole faka'ofa e Feitu'una ka tau tuku ki he Minisitā ke ne tali mai ange me'a 'oku me'a ki ai pea tau toki faka'osi ki 'Eua.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he monomono hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Fakamālō heni ki he fehu'i mei he Fakafofonga mei Tongatapu 5 Sea ka u kamata ai fekau'aki pea mo e monomono hala. Sea na'e 'i ai 'a e *study* na'e fai 'e he *ADB* pea mo e *World Bank* 'o mahino ai ko e *back-log* 'a e *road maintenance* 'oku 'i he ta'u 'e 30. Kau 'a e 'ilo ko ia pea mo e *findings* ko ia 'a e *study* ko ia Sea 'i he fokotu'utu'u ngāue ko eni ko ē 'a e Pule'anga pea mahino 'aupito pē na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai.

'E te tau feinga 'i he tanu hala ke tau hanga 'o fakahaofi 'a e ngaahi hala kuo 'osi valitā. Mahalo 'oku mou mea'i pē 'a e fo'i hala ko eni ki mala'evakapuna fo'i hala pelepelengesi ia kau ai pea mo e ngaahi hala ko eni ko ē 'i loto Nuku'alofa kuo pau ke tau *save up* ia. Fo'i hala mala'e vakapuna na'e ngaohi ia he 1996, 95/96 ko eni 'oku mei a'u 'o ta'u 'e 30 ko 'ene mo'ui pē ko hono *lifetimes* ia fe'unga pē ia mo e ta'u 'e 20 ki he 25. Mālō eni kuo tau a'u atu tautolu ki he ngutungutu 'o e taimi ke fetongi ai 'a e fo'i hala ko eni.

'I he taimi tatau pē Sea na'e 'i ai pē foki mo e 'ū hala ia 'i he *chipseal level* kau ai e 'ū hala ki Hihifo kau ai e 'ū hala ki Hahake. Pea 'oku kau 'a e polokalama ko ia he *holistic view* 'a e Pule'anga hono sio fakalukufua ko e hā 'a e *main road maintenance* te tau fai monomono hala te tau fai koe'uhí ke sai fakalukufua ki he kakai 'o e fonua. He'ikai ke ngata pē ia 'i Tongatapu ni kau mai ki ai 'a Ha'apai mo Vava'u pea mo 'Eua foki pea mo e ongo Niua.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he Road Act

'I he fehu'i hono ua Sea ki he Lao e *Road Act*. Ko e *Road Act* 'oku mahino 'aupito 'oku 'i ai 'a e Komiti Hala 'a e Pule'anga pea 'oku sea ai 'a e Minisitā *Lands*, 'a ia 'oku nofo 'i he malumalu 'o e *Lands*. Ko e me'a ko eni ko ē ki he *road authority* Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ma'u ki ai 'a e motu'a ni ka ko e ma'u 'a e motu'a ni ki ai ko e fakakaukau ia na'e toki hū mai ia kimui ni mai, mahalo 'i he ta'u 'e 5 kuohili ke fakakaukau'i ha fo'i sino te nau lava 'o fokotu'utu'u 'a e ngāue tanu hala 'i he fonua ni. 'A ia ko e *road authority* Sea ko hono taumu'a fakatonutonu mai ha taha ke 'alu 'a e *road maintenance* pea mo e *road construction* ki ha sino mavahe 'e fakataumu'a ke 'alu 'o poate. 'A ia ko e fakakaukau ko ia Sea 'oku kei nofo pē mo ia 'i he potungāue.

Ko e me'a fakalao na'e toki paasi na'e toki fakahū 'o Kapineti 'a e *Traffic Management System* 'a ia 'oku fekau'aki eni ia Sea pea mo e ngaahi Lao Tu'utu'uni Hala 'o e Faka'ilonga Hala pea na'e toki paasi ia he mahina kuo 'osi he Kapineti ke hoko atu 'a e ngāue ko eni. Tautautefito eni Sea ke tau lava 'o sio ki he anga fēfē 'a e 'alu 'a e *traffic* ha'u mei Hahake e kiu ngaahi me'a ko ia Sea hangē ko eni 'oku tau me'a ki ai, 'e 'alu 'a e hala 'o laini ua 'oku te'eki ke 'i ai ha lao pehē ia, 'alu e hala 'o leini tolu leini fā. 'A ia ko e *Act* ko eni 'oku ne hanga 'o kāpui mai ai 'a e ngaahi fokotu'utu ngāue ki he kaha'u 'a e potungāue ...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'I he fehu'i hono 3 Sea 'oku lahi pē foki 'a e *Asset Managements System* 'a e Potungāue 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia ki he potungāue. Ka na'e 'i ai 'ene *Road Management System*. 'Oku toe 'i ai pē foki 'i he potungāue pea mo e *Traffic Management System*. 'Oku 'i ai pea mo e *Housing Management System*. Kātoa e 'ū *asset management system* ko eni na'e fehu'ia, 'oku 'i ai pē, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'a e motu'a ni 'e fakakakato 'a e 'ū tu'unga ko eni ko ē 'oku 'i ai. He koe'uhi 'oku tau ui pē foki ko e *management system* ka ko e palani ia ko ē 'a e potungāue. Anga fēfē 'ene palani nounou mo 'ene palani lōloa mo 'ene sio ki he kaha'u fekau'aki pea mo 'ene ngaahi *asset*.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he ngaahi Kuata 'a e Pule'anga

Fehu'i hono 4 Sea 'oku fekau'aki ia pea mo e ngaahi fale *quarters* ko eni ko ē 'a e Pule'anga. 'Io Sea na'e 'i ai 'a e taimi na'e nofo ai 'a e ngaahi fale 'a e Pule'anga 'i he potungāue ni. Ka kimui ni mai pē na'e toe to'o ia ki he potungāue kehe. Kae kehe na'e kau 'a e motu'a ni ia 'i he komiti ko eni pea te u lipooti atu ai pē. Ko e tu'o 3 eni 'a e fakataha 'a e komiti ko eni pea 'oku mahino 'aupito 'a e *run down* 'a e maumau 'oku hoko he ngaahi feleti ko eni 'a e Pule'anga.

'Oku fai 'a e ngāue ki ai, pea 'oku 'asi ia he kongā hono 3 kongā lalahi hono 3 ko eni ko e 'o e patiseti vahevahe iiki e 2 mo e 3, 3.2, 3.02, 3.03 'oku 'i ai hono pa'anga fekau'aki pea mo e fakalelei'i ko eni ko ē 'o e ngaahi feleti. Sea ko e ngaahi me'a pē ia 'oku angamaheni 'aupito ki ai 'a e potungāue ke lava ke tau sio fakalukufua ko e ngaahi me'a ko eni 'oku totonu ke fai ki ai ha ngāue.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e tokanga ki he levolo kau ngāue fakapolofesinale e potungāue

Sea ko e levolo *professional workers* 'o e potungāue 'oku mahino 'aupito 'a e ngaahi sino lalahi 'i māmani 'oku kau ai 'a e *Institution of Engineers*, *Institution of Architect* pea mo e *Institution of Quantity Surveyors*. Sea ko e ngaahi sino lalahi eni, ka na'e 'i ai e taimi na'e tu'u ai 'a e ngaahi sino ko ia 'i Tonga ni. 'I he taimi ni Sea mahalo ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e feme'a'aki, ko e konga lahi 'o e kau tangata mo e kau fefine na'a nau fakakaungatāmaki 'i he ngaahi sino ko eni mahalo 'oku lanumata ange 'a e musie mei he kauvai 'e taha, kuo nau hiki atu kinautolu ki he *private sector*.

'Ikai ko e 'uhinga ia Sea ke tau hanga 'o no'ono'o ai pē te tau hanga 'o puke mai 'a e kakai polofesinale ko eni ki he Pule'anga, ka ko ha me'a ke fakatokanga'i 'oku tonu ke tupu pea tupulaki, pea 'i ai ha feitu'u ke nau nofo mai ki ai hangē ko e potungāue ko eni. Pea ko u tui tatau pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 1 he ko e taimi pē ko ia 'e tu'u ai, pea toki tukuange atu ia ke hoko ko ha sino tau'atāina he koe'uhi ko e sino eni te ne hanga 'o tauhi 'a e me'a ko e sai pē ko e *quality assurance* 'o e me'a ko e langa. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he ngaahi fale ka 'oku hoko foki pea mo e ngaahi langa halapule'anga.

Tali ki he tokanga fekau'aki mo e Uafu Niuafou'ou

Ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e fehu'i 'a e Fakafofonga Tongatapu, Niuafou 17 fakamālō atu he fehu'i. Ko e uafu 'o Niuatoputapu mo e uafu 'o Niuafou'ou ko e *project* ko ia Sea 'oku lolotonga lele pē ia. 'A ia 'oku fakapa'anga eni ia 'e he *World Bank* pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'a e motu'a ni 'e fai 'a e 'a'ahi ki ai 'i he vave taha. 'A ia 'oku 'i ai 'a e *PMU* pē 'oku nofo 'i he potungāue pea taki ia 'e Fine Tu'imoala pea 'oku ai 'a e taimi 'e vahe fai atu ai 'a e fononga ki eni ki Niuafou. Ko e ngāue ko eni ko ē ki Niuatoputapu kuo 'osi ia, toe eni ke hoko atu hono fakalelei'i 'a e fo'i konga ko eni na'e holo 'a ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'e fakahoko ia 'i he vave taha. Fakapa'anga eni 'e he *World Bank*.

Ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e vaka, ko e vaka ko eni ko ē 'oku 'asi 'i he vouti ko e vaka ia fekau'aki, pea mo e, ko Vava'u mo Ha'apai 'oku kei nofo pē ia 'i he Malini Sea. 'Oku fiema'u 'aupito ha fanga ki'i vaka ai ke ngāue'aki 'i he kau ngāue 'o e uafu. 'Oku fiema'u 'aupito ia 'i Vava'u ha vaka 'oku lahi, he ko Vava'u 'oku 'alu mo Vava'u ia uafu 'o Vava'u 'o *international*. Pea hoko 'a e vaka ko e me'a palopalema ki he potungāue he 'oku fiema'u ha vaka ke ngāue'aki 'e he ongo fonua ko eni.

'E tatau pē foki pea mo 'Eua ko e ngaahi uafu katoa ko eni mo e ongo Niuafou 'oku nau kei nofo katoa he Malini. Ko e fiema'u ke 'i ai ha fanga ki'i me'angāue ke ngāue'aki he ngaahi kau ngāue koe'uhi ko e fatongia 'o e Pule'anga ki he fanga ki'i uafu.

Sea mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi ia ke tali 'a e ongo fehu'i ko ia na'e toki 'omai fakamuimui. Mālō e ma'u ...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... taimi ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io mālō me'a mai e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea ke tokoni vave atu pē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Uluaki pē ke fakamahino hono toutou 'ohake ko e ngāue ko ē ki he tanu hala ne kamata mai he Pule'anga kuo toki 'osi ke fakapapau'i pē hangē pē na'e 'oatu he Minisitā 'oku kei lele pē he ko e 'ū aleapau eni ia pea 'oku lele pē.

Ko e ko e pa'anga ko ē ki he tanu hala 'oku 'i he Polokalama 2 *Sub* 3 'a ia 'oku 'i ai pē pa'anga 'a e Pule'anga 'asi ia he *Cat* 13 pē pasina 292. Pea ko e pa'anga tokoni ko e pa'anga eni ia kuo 'osi, 'osi 'i ai. 'A ia ko e ta'u lolotonga na'e meimei ofi ki he nima miliona ka na'e ko ena 'oku fakalahi hake ko eni. 'A ia ko e kongā 'o e lahi e ngaahi ngāue ko eni 'e kau pē ai pea mo e ngaahi ngāue ko ia 'o fakatatau pē pea mo e ngāue lolotonga ko ē ko ē 'a ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā hono ngaohi e ngaahi hala maumau.

Sea ko e ko e fie tākaki atu pē 'a e mahu'inga ko ē ke mea'i pē hangē ko e taumu'a ko ē 'o e fo'i patiseti ko eni 'a e mahu'inga e ngaahi kautaha 'i tu'a he Pule'anga. Ko e taumu'a ia e Pule'anga ke toe pouaki ke toe lelei ange pea lahi honau ngaahi faingamālie. Ko e 'uhinga pē 'a e toe fakalahi ko eni e ngāue 'a e Pule'anga he taimi ni Sea ke mea'i pē ko e kongā mahu'inga 'o e, 'o e fo'u patiseti ko eni 'a e fiema'u ke toe vave ange e ngāue. Ko e me'a 'oku 'oku toe fakalahi ai 'a e hangē ko e 'i ai honau monū'ia 'oku 'i ai hono tokoni'i e 'a e ngaahi me'angāue fakahoko 'a e Pule'anga.

Pea hangē pē 'oku mea'i pē ia he ngaahi kautaha 'i tu'a ko ē 'i he ngāue lalahi 'oku taimi ko ē 'oku lahilahi ai e ngaahi ngāue tokoni pea si'isi'i 'enau tokanga ki he ngāue, si'isi'i 'enau taimi ke fakakakato e ngaahi me'a ko ē 'a e Pule'anga pea 'oku fakamo'oni lahi ia he taimi 'oku fai ai e ngaahi ngāue fakalelei ki he ngaahi ngāue ki he 'otu motu.

'A ia 'oku, ko e kongā ia 'oku mahu'inga ia ke 'i ai pē ha ki'i ivi ngāue 'a e Pule'anga. Pea hangē pē na'e 'ohake 'oku 'i ai pē mo e fakalahi ki he ivi ngāue na'e na'e hiki meimei tolu kilu 'a e polokalama 3 *sub* 1 ko ia 'i he pasina 293 ke tokoni pē ki he ngaahi ngāue ka ko e toe tākaki atu pē Sea ko e, ko e kongā lahi ia 'o e pa'anga ko ē ki he langa ko eni 'o e Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'e toki fakaikiiki atu he Vouti 'a e Fale Pa'anga Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Mālō me'a mai ange Tongatapu 5 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai e Feitu'una.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakatō. Ko 'eku, kātaki ko 'eku 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā 'a ē ko eni e Ngaahi Ngāue Lalahi pē 'oku, pē 'oku kau he'ene palani e pa'anga talāsiti na'e 'osi fakahū mai he Pule'anga motu'a? Tautautefito e pa'anga ko ia fe'unga mo e 5.7 miliona ko 'eku 'eke pē pē 'oku, pē 'oku mou mea'i pea ko e hā ha'ane, pē 'oku ai ha'ane polokalama ki ai?

Fehu'ia tu'unga 'i ai kau ngāue lau 'aho

Ko e ko hono ua pē Sea peesi 295 'i he 'esitimeti Sea 295 ko e felāve'i eni ko ē Polokalama 3(3) felāve'i eni pea mo e ngaahi, ngaahi ngāue fakasivile. 'A e peesi 295. Ko e fe'unga, ai e pa'anga ai e ua miliona, 2.1 miliona ko e kau ngāue lau 'aho 'a ia 'oku hā ia he kupu 11 ka ko u vakai hifo pea ko u 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā e kau ngāue lau 'aho ko eni pē ko e kau ngāue lau 'aho ko eni 'oku hokohoko mai pē ia mei he kuohilī pea kapau 'oku pehē ko e hā e me'a

‘oku ‘alu pehē ai? Kapau ‘oku hokohoko eni ia he ta’u kotoa ‘oku *contract* pē nautolu ka ko u ‘eke pē ko e hā e natula ‘o e ngāue ko eni? Pea mo e fa’ahinga ngāue ko eni ‘oku nau fai he taimi ni?

Ko e fehu’i faka’osi pē ia ‘i he potungāue ko eni ngaahi me’a ko eni ko e *procurement* he ko e taha ia talu, koe’uhí pē foki ko e *capacity* pē ko e mateuteu ko ē mo e ivi ngāue ko ē ‘a e Potungāue Ngāue ki hono palani ko ē e ngaahi ngāue. ‘Oku mahino foki ko e me’a ‘oku tau ui ko e *efficiency* ‘a e vave ka ko u tui ko e taha eni ia e ngaahi me’a ne fa’a hoko ‘oku ne tōmui ko ē e ngaahi ngāue mahino pē ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni ngāue ka ko u lave’i pē au he taimi nau ‘i he Pule’anga ai.

Ka ko u ‘eke pē au ki he Sea ki he ‘Eiki Minisitā he taimi ni ha fokotu’utu’u mavahe ki ai ke mahino pē ‘oku ma’u pē ‘a e laó ia mo e tu’utu’uní he me’a ko ē ‘oku tonu ke faí ke ma’u pē ‘a e ma’ama’a taha pea mo e *quality* lelei pau ke na ō lōua ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku e *efficiency* ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ko e hā ‘a e mafai ngāue ke lava, lava ke vave ‘a e ngaahi ngāue ko eni koe’uhí he ko ‘ene vave ko ē ‘etau ngāue ngaahi pa’anga tokoni ko ē mei mulí ‘e lahi mai ‘a ‘ene ha’ú. Ko e taimi ko ē ‘oku fa’a tuai ai pea ‘alu atu e pa’anga ia ki Ha’amoia mo e ngaahi fonua ko ia Sea. Sea ko e ki’i fehu’i pē ia mālō ‘aupito.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga tali mai ange ‘a e fehu’i ko eni Minisitā Pa’anga. Ko e fiema’u ia ‘a e Tongatapu 5 mālō.

Fakama’ala’ala mo e tokanga fekau’aki mo e *Procurement*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea. Ko e *procurement* ko e taha ia ‘o e ...

<009>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e me’a mahu’inga hangē pe ‘oku ‘ohake ko ia ‘i he fakamalanga ‘a Tongatapu 5. Sea ko e ngāue ko eni ko e fakahisitōliá na’e, ko e ngaahi ta’u mai ki muí na’e ‘alu ‘aupito ki ‘olunga e fakatatau ‘a e ngaahi tu’uaki ‘a e koloa fakatau ‘a e potungāue pea mo e tu’utu’uni *procurement*. ‘O a’u mai ki he ta’u kuo’osí na’e ‘alu hake e, Sea ‘ikai ke u ma’u fakalelei ka ko e me’a ko ē na’e mahino na’e ‘alu hake ‘aupito ki ‘olunga ‘a e *compliance* ‘a e Potungāue ko ē *MOI* ki he ngaahi ngāue lalahí. Pea ko e taha eni ‘a e tokanga lahi ko ē ngāue langa ‘a e *HUNGA* koe’uhí ‘oku lahilahi pea mo e ngaahi ngāue ‘ikai ko e ngata pe he ngaahi kumi e ngaahi taukei fakatekinikale ka ko e ngaahi ngāue langá.

Sea ko e taha e me’a mahu’inga eni ia ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ngāue iiki mo e ngaahi ngāue lalahi pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ngāue ‘oku fai e sio ki ai ki he lava ‘o, ka ko e faingamālie eni pe ‘oku lava ‘o fakahoko ‘i Tongá ni. Pea mo ha faingamālie ki ha ngaahi kautaha lalahi ange ka ‘oku lolotonga ‘i ai e talafi e fokotu’utu’u *Procurement plan* ko eni ‘oku ofi pe ke kakato.

Ko e ngaahi ngāue pe ‘oku fakavavevave ‘o ‘alu ‘o kamata’osi kamata ia koe’uhí pe ko e ngaahi fakavavevave. Ka ko e taha eni ia e ngaahi me’a mahu’inga pea hangē pe ko e ngaahi mo’oni’i me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ko e taha eni e ngaahi sitepu mahu’inga ki he fokotu’utu’u pa’anga. Ko e taha eni e ngaahi founa fakapatiseti ki hono ta’ofi ke ‘alu lelei e ngaahi ngāue ko ē ‘a e Pule’angá. Pea ‘ikai ke ngata ai ka ko e tukunga lelei, tukunga pau ‘oku a’u ki ai hono fakahokó Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, 'Eua, 'ai ange 'a Tongatapu 10, Tongatapu 10. Sai pe Minisitā ko ē ku tali mai 'e he me'a. Tongatapu 10 te ke toe me'a, 'Eua me'a mai, kapau 'e 'i ai ha me'a fo'ou pea mou me'a mai ai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e fehu'i pe eni ia ki he tafa'aki ko ē he Maliní, mahino foki 'oku lahi e ngaahi ngāue lalahi 'e fai ki he ngaahi uafu ko eni 'o 'Eua, Ha'apai pea mo e ongo Niuá. Na'e 'i ai foki 'a e fakakaukau pea ko e kole pe ki he Minisitā ke fai mai ha'ane fakama'ala'ala 'a e fokotu'utu'u ko eni ke 'ave ngaahi uafu ko eni ki he Poate Taulangá.

Ko e me'a 'oku manavasi'i ki ai e motu'á ni ia ko e totongi he 'oku mau lolotonga 'e 'ilo pe 'e he Fakafofonga ko eni 'i Niuá 17 ha lele 'enau vaká. 'A e ngaahi totongi ko ē 'oku mau totongi ko ē ki he Poate Taulangá fakata'u, 'oku 'ikai ke toe si'isi'i ia he kilú, 'a e tau pe ko ia ko ē 'i Nuku'alofá ni, kehe pe tau ia ko ē 'i motú. Ka ko e tokanga e motu'á ni ia na'a toe 'ave mo ia ia ki he Poate Taulangá 'e te tau langa 'e tautolu e uafu ka e 'ikai ke toe kakaí ia 'o 'alu ha hiki e ngaahi *fee* ia ko ē pea hili ia ki he totongi pāsesé. Pea ko e ia 'oku fai ai tokanga 'a e motu'á ni kapau 'oku 'i ai ha fakakaukau pehē pea ko e kole atú mu'a ke ki'i tolotoloi atu pe mu'a. Ka mau ki'i lele lele atu 'aki pe he ko e *investment* eni ia 'a e ngaahi fonua mulí.

Ko e faka'osí 'e Sea ko e tafa'aki ko eni ki he kekelelé na'e 'ohake 'e he Minisitā ki he hiki ko ē 'a 'Ohonuá. Te u toki talanoa pe ki ai ha a'u ki he Vouti ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Fonuá. Pea ko e faka'osí'osí 'e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'emau me'a ngāue 'i 'Eua ko 'emau mīsinini momosi maka. 'Oku tu'u *standby* atu ia 'oku 'osi tohi mai pe ongo *CEO* ke tokoni atu pe ki ho ngāue tanu hala 'i 'Eua, 'ofa atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō. Hangē kiate au Hou'eiki Pule'anga ko 'Eua ia 'oku 'osi 'i he Poatē ia Taulangá mo, ko ia? Te'eki ai ē, *ok*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea na'e 'ai pe ia ke tapu atu Sea Feitu'una ka e 'uma'ā e Komiti 'eiki 'Eiki. Na'e 'ai pe ia ke 'oua 'e totongi ka ko ē 'oku talamai 'e he Fakafofonga ke totongi kapau 'e ngaahi. Pea sai ai leva ia ke tuku kae feinga'i 'a Ha'apai, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Sai me'a faka'osi mai 'Eiki Minisitā ka tau hiki e.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pe mo e Feitu'una mo e Hou'eiki Komiti Kakató, ko 'eku 'eke pe 'aku ia ku te'eki ke tali mai 'e he 'Eiki Minisitā 'a e pa'anga ko eni 'oku 'asi he talāsítí. 'Uluaki kalafí pe ko e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Io ko e 5 miliona fakamolemole.

Dr. 'Aisake Eke: Me'a 'ange leva ia ki Hihifo ke tanu atu 'aki kapau 'oku 'ikai ke kau ia he me'a mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, 'io, ko e pa'anga ko eni 'oku kei tu'u pe ia pea 'oku 'atā pe ia kau pe ia he palani ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Langa Hala Sea, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki, fokotu'u pea poupu, ko ia ku loto, sai, 'io me'a mai 'Eiki Nōpele fakamolemole Tongatapu 3 kātaki.

Lord Fohe: Mālō ‘aupito Sea pea ‘oku ou fakatapu mo e Feitu’una kae ‘uma’ā ho komití ko e ‘uluaki me’a ko u fakamālō ki he Minisitā e *MOI* he fokotu’utu’u ‘oku faí kae, ka nau tokanga atu au ki he fefononga’akí ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai ‘a e ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Lord Fohe: ... ‘uluaki me’a ia ‘iate au ‘o hangē ‘oku mahu’inga ia hangē ko e, ko e mo’ui ko ē ‘a e kakai, pea toki hoko ki ai ‘a e hokohoko ko ē ‘o e polokalama ngāue. Ko u fakatātā pē ki he tanu hala, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fu’u luo ia na’e fuoloa ‘aupito hono ta’engāue ki ai ‘a e potungāue, koe’uhi he ‘oku ou tui mahalo na’e tauhi ia ‘e ha potungāue kehe. Kiate au ‘i he’eku sio koe’uhi ko e tafa’aki ko eni, ‘i he fefononga’aki ‘oku mahu’inga he ‘e ‘i ai ‘a e fakatu’utāmaki ia ‘e hoko ai, pea toki fai ‘a e ngāue kimui.

Ko ia ‘oku ou ‘ohake eni koe’uhi he ‘oku ou mahu’inga’ia ‘i he fokotu’u ko ena mei he Tongatapu 1, ‘oku mahu’inga ‘a e tokotaha ko ē ‘oku taukei mo ako ki he tafa’aki, ‘oku fai ki ai ‘a e ngāue. Ko ‘eku ‘uhingá eni Sea, monomono hala ngaahi māhina kimui, ko e loli pē uta ai ‘a e makamaka mo e kauleka mo e sāvolo ‘o tanutanu. Ko ‘eku ‘uhingá kapau ‘e tānaki ē fakamole ki he fa’ahinga ngāue pehē, ‘oku ‘ikai ke, ‘e lahi ‘e si’isi’i ange ha ha’u ko ē ‘a e tama totonu ‘omai ē me’a totonu ‘o monomono ‘aki ‘a e hala, ‘i he toutou fakamole ko eni ki he toutou ha’u ko ē mo e tanu makamaka pē mo e kau ngāue ko eni ‘oku nau fakahoko ‘a e fanga ki’i tanutanu ko eni.

Ko e taha ‘o e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ki he me’a ‘a e Minisitā, ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau fu’u maka. ‘Oku ou tui ko e tafa’aki eni ‘oku ‘ikai totonu ia ke hala ia ha fu’u maka, he ko nautolu ‘oku tefito ai ‘a e ngāue ‘a e fonua. Pea ‘i he’ene me’a ‘oku mahino ‘oku kei lele pē ‘a e founga tanu hala motu’a ko eni ‘a e Palēmia, ka ‘oku ou kole atú ki he Minisitā ke ngāue’aki ‘a e ngaahi fu’u maka ko ia ‘a e kau tanu hala ko ia, he ko e ‘uhinga he ‘oku faka’atu’i pē ē Minisitā he na’e pa’anga pē ‘e 70 ki he loli, ka ‘oku ou tui kapau te mou ngāue’aki mahalo ‘e ‘alu hake ‘o pa’anga ‘e 71 ki he loli he hokohoko atu ko eni.

Pea ko e ki’i fehu’i pē Minisitā hangē kiate au ‘e ‘alu ke ‘osi ‘a e maka, taumaiā ‘e tuku ‘a e langa, me’a ní ‘e, ‘oku fai ha, ‘ikai fai ha ki’i savea ki he’etau ngaahi motu maka? Hangē ko Kao, he kapau ‘e ha’u ha, ‘e lava ‘e ma’ama’a ange ‘alu ha vaka ki ai, tuku ē ‘ū misini ai ke ne fetuku mai ‘a e maka. Na’e ‘i ai ‘etau fu’u loli na’a ne fetuku mai ‘a e ‘one’one, ‘a ‘etau vaka, na’a ne fetuku mai ‘a e ‘one’one ‘o fai ‘aki ‘a e ngāue.

Ko e anga pē ia ki’i fakakaukau pea mālō ‘aupito.

Fokotu’u pea pou pou Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘oku ou tui pē ko e ki’i me’a fo’ou pē ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Nōpele, ‘oua Minisitā toe ngāue’aki ‘a e tanu ko ē ‘ai e maka efu ‘o ki’i ‘ai pē ‘o tanu ‘aki, fai mo ‘ai ha valitā ‘o fai mo tanu ‘aki, koe’uhi kae ‘osi ‘oua ‘e toe fai ha toe tokanga ki he halapule’anga. Kapau te mou fakatokanga’i ‘a e hala Hihifo mahalo ‘oku fa’a me’a atu ai, ka ‘oku, ko e anga foki ia ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga, pau pē ke ma’u pē me’a mo hono ivi anga maheni ka ‘oku fakatokanga’i ‘e he ‘Eiki Nōpele pea mo e pou pou atu pē ki he ngāue ‘a e Feitu’u na. Mālō Hou’eiki fokotu’u pea pou pou.

Vouti 24 – Potungāue Toutai

Mālō, tau hiki ē, tau hiki mu’a ki he Toutai, ‘e si’i kole mai ‘a e ‘Eiki Minisitā he Toutai, mou mea’i pē ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea, tau fou mu’a ‘i he ‘asenita, ka ‘oku ‘i he Feitu’una pē mafai, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, mālō me’a mai Minisitā Toutai.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Komiti Kakato.

Tali ki he kole fekau’aki fiema’u taha ngāue ke ngāue ki he misini tā poloka ongo Niua

Sea ko e me’a eni ki he Potungāue Toutai ...

<005>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: ... mahalo ka te u kamata’aki pē Sea ko e me’a ko ia ko ē kole ki ai ‘a e Fakafofonga ‘a Niua ‘i he ‘aho fekau’aki mo e misini ‘aisipoloka . ‘Oku ‘osi teuteu ‘a e tamaiki ke nau folau atu mo e tisolō ki Niuatoputapu mo Niuafou’ou pea ke fakamo’ui e ongo misini ‘aisi ko ia ‘i he ongo Niua. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku tu’u he taimi ni kapau ‘e a’u ki ai ‘e mo’ui e vaka ke ‘ave talamu tīsolō ka ‘oku ‘osi mateuteu ‘a e potungāue ia Sea.

Ko e Patiseti ko eni ‘a e Toutai ‘Eiki Sea te u lau pē ‘i he fika ko ia te u lave atu ki ai ‘i he lau miliona pē ia. ‘A ia ‘oku fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘a e 5.1 pea ko e *confirm budget support* ‘oku ‘i he poini taha miliona ia, *overseas donor* poini fitu, ko e *overseas funding in-kind* ‘oku 6.1 ‘a ia ‘oku fakakātoa ia ko ē ki he ngāue ko ē ‘a e Toutai.

‘I he ta’u ko eni ‘Eiki Sea 22/23 ko e Patiseti ko ia ko e fakalalakaka ko ia ‘o e Toutai ‘oku ‘alu hake ia ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘o ua poini taha hivataha hiva ngeau ‘a ia ‘oku holo’aki ‘a e fā kilu valu mano fā afe tolu ngeau. ‘A ia ko e holo ia he vouti ko ia he fakalalakaka fakatoutai, ko e ‘ofisi ‘a e *CEO* ‘oku holo’aki ia ‘a e 8 kilu, ki’i ‘alu hake ‘a e *corporate service, sustainable fisheries* ‘oku ‘alu hake mo ia ‘Eiki Sea ki he, mei he 9 ki he ‘alu hake ‘aki ‘a e 4 miliona.

‘A ia ko e ngaahi tafa’aki ko eni ‘oku tokoni’i ia mei muli ‘Eiki Sea hangē pē ko ē ko ‘eku lave ‘anenai ko e konga lahi ‘o e *budget* ko eni ‘oku meimei fakapa’anga pē ia ‘i he pa’anga fakalotofonua. ‘A ia ko e tu’u ia ko ē ki he kaha’u ko e me’a ‘oku ‘amanaki ke ‘alu ki ai ‘a e ngāue ko e *wage bill* pea mo e *operations* na taki 2.6 loua vahevahe tatau pē ‘a e fakamole ko ia ki he vāhenga pea mo e fakahoko fatongia ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a lahi ‘oku ‘amanaki pē ke langa atu ‘a e ngaahi fafanga’anga ika ‘i Fanga’uta heni koe’uhī ke tokoni ki he ma’u me’atokoni ko ia ‘a e kakai. ‘A ia ‘e tu’u ia he uafu pē ‘e tu’u atu ‘i mu’a hē mo e uafu ‘e taha ‘oku tu’u ‘i Fōfō’anga ke fafanga ai e ika ‘Eiki Sea ke ‘atā ki he kakai ‘o e fonua.

‘Oku fakalalakalaka ai pē ‘a e ngaahi SMA ‘oku mahino ‘aupito ‘ene fu’u ngāue lelei ko ia ki he ngaahi ‘elia matātahi fokotu’u atu ‘Eiki Sea e ki’i vouti ko eni mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō, Ha’apai 13 ‘oku ‘ikai ke ke si’i faka’ofa’ia he me’a mai ‘a e Minisitā ke ...

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fakahoha’a si’isi’i pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’una, tapu pea mo e Hou’eiki Nōpele fakatapu atu ki he Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā kae pehē foki kau Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē eni ‘oku fai atu ki ai ‘a e lave.

Fiema’u ha ‘aisi tā poloka ki Ha’afeva mo Nomuka

Ko e ‘uluaki ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō ki he Minisitā ko e fakakakato ‘a e fatongia ko eni kuo fakahoko pea ‘oku lave’i he motu’a ni ko e Feitu’una na’a ke fononga’i mai e ngaahi ta’u kuohili pea ‘oku ke mea’i lelei ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai atu ai ‘a e fakatangi. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e kamata e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o e Toutai fekau’aki mo e ‘aisi tā poloka. Lave’i pē he motu’a ni mea’i he Feitu’una kuo ...

<007>

Taimi: 1555-1600

Veivosa Taka: ... ‘osi kakato mai ‘a e *project* ‘a e Minisitā ko eni mei Niua pehē mai ‘i Vava’u ko e hoko mai eni ki Ha’apai. Ka ‘oku ‘i ai e fakatangi atu pea mo e tu’unga fekau’aki pea mo Ha’afeva pea mo Nomuka ‘oku fu’u fiema’u ke ‘i ai e fakatolonga ‘aisi tā poloka koe’uhi ‘e tokoni ia ki he toutai ‘a e kāinga ko eni.

‘Eiki Sea ko e me’a hono hoko ‘oku ‘i ai ‘a e fakatangi ki he Minisitā Le’ole’o na’e tō e *tsunami* pea ha’u e peau mo e vilo. Pea ko e lipooti ia ‘oku ‘omi mei motu Sea kuo hake ‘uta e mokohunu ia he matāfanga. Pea ko e ‘uhinga ia e fakatangi atu.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e mokohunu

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Sea na’a ku ‘osi lave’i pē ‘e au ia ‘e ‘ikai ta’ekole mokohunu e Fakafofonga. Ka ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘e fai hono savea ‘e he kau ngāue. Kae manatu’i foki ko e mokohunu ‘oku ne fakama’a e tahi, ke ma’a. Ko e tu’u he taimi ni tautautefito ki Ha’apai kamata ‘uli ‘aupito e tahi ‘i Ha’apai ‘i he lahi hono fāngota’i ko ia e mokohunu.

Ka ko e me’a ko ia ‘e fai ‘Eiki Sea, ‘e fai e savea, pea kapau ‘e hā pē he tu’utu’uni ‘a e Fale ni pea mo e Kapineti kuo pau ke fai pē ia. Ka ko e me’a ko ia ‘oku ‘amanaki ki ai e potungāue ke fai hono savea’i ke pau ‘a e lahi ko ia ‘o e mokohunu ‘oku ma’u, pea fai mo hono feinga’i ke fokotu’utu’u fakalelei ke fakapapau’i ko e konga lahi pē ko e lahi taha ‘o e pa’anga ko ē ‘oku ma’u mei he mokohunu ‘e ‘omai ia ki he fonua ni, ‘oua ‘e toki ha’u koniteina koloa mai ia mei muli,. Ha’u pa’anga pē ‘oku tau fu’u fiema’u ‘etautolu ia e me’a ko ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. 13.

Veivosa Taka: Sea fakamālō atu ki he Feitu’una mo e faingamālie ‘oku ma’u. Ko u fiemālie ki he me’a ‘a e Minisitā Le’ole’o. Ko e fakaongoongo pē ki he Minisitā na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i tokoni mei muli fekau’aki pea mo e toutai ki he tokoni ha ki’i vaka ‘e fakahoko ki Ha’apai. Ko u fakamālō atu ki he’eku ongo Nōpele he lototō ke to’o mai ‘ena pa’anga vāhenga fili ‘o tokoni ki he fanga ki’i vaka ‘i Lulunga pea mo Mu’omu’a pea mo e misini vaka. ‘A ia ko e hoosi 60, 4 *stroke* pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ‘ofa ia ‘oku tō kakano ki he loto ‘o e kāinga. Ko u tui ne u fakahoko ia kia kinautolu pea ‘oku nau fiefia ai.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Ko e ‘ai ai e suto ‘Eiki Sea mo e toe tā fasi. Kai ke pehē mai pē kole mai e ki’i vaka toe talamai ke ‘ai e misini *horse power* ‘e 60 pea 4 *stroke*. Masi’i

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai pē ‘Eiki Minisitā ko e fakaongo atu pē koe’uhi ko e pa’anga ‘a e ongo ‘Eiki Nōpele na’e ‘osi fai’aki ‘a e tokoni ki he vaka ko ia ko e ‘uhinga ia e fakamālō ‘a e Fakafofonga ki he ongo ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Ko ia ko u vakai hifō pē Sea ‘oku ‘i ai e vaka e 11 heni ka ‘oku te’eki ai ke u lave’i ko e hā e vahevahe ko ia ‘a e potungāue kae toki vakai’i pea toki fakahoko mai ki he Fale ni. ‘Oku ‘asi heni ‘a e tokoni vaka ‘e 11. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea, fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e fu’u ngāue lahi ‘oku nau fakahoko pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke tali ‘ e vouti ko eni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu Hou’eiki 2 pea toki hoko mai ‘a 3 Hou’eiki pē.

Lord Tu’ivakanō: ‘E ‘ikai toe hoko atu e Hou’eiki, ko e ‘osi pē eni ia pea tau fokotu’u atu. Ka ko u fakamanatu pē au ki he Palēmia na’a tau ki’i mamahi foki ‘aneuhu ka ko u fakamālō atu ho’o loto lelei ki he Minisitā ke fakafiefia’i kitautolu ko ho’o loto lelei. Pea ko ia Sea ‘oku ou, ko u pehē pē ke tau tali mu’a ‘a e vouti ia ko eni kae tuku ke ki’i mālōlō.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Sea fakatonutonu atu. ‘Ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ‘e taha ki he patiseti e fo’i fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Fika 3 me’a mai.

Lord Fohe: Hūfanga atu he fakatapu. Ko e ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai ke kole ange mu’a ki he Minisitā ke vakai’i ange ‘a e ...

<008>

Taimi: 1600-1605

Lord Fohe: ... ‘a e kole souni ko ena na’e ‘osi ‘oatu mei he kāinga he ko e, ko e tu’u he taimi ni kuo ‘osi, ‘osi to’o homau souni ‘o mautolu ‘o talamai ko e souni ‘a e Toutaí ka ‘oku le’o ia he kau Siaina. Pea ko e me’a ia ko u fie ‘ilo ki ai ‘e Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘a e kole souni ko eni na’e fai mei he kāinga he na’e ‘uluaki ia ‘i Hōfoa mo Kolomotu’a pea na’e ‘osi ui mai ‘a e motu’a ni ke ‘alu ange ‘o talanoa ki he *CEO* pea ne kole mai ke fakataha’i pea u talaange ki ai ko u loto lelei ki ai kae fei mo ‘ai ‘a e souni ko ení ka ko e tu’u he taimi ni ia kuo

‘osi e souni ia kuo souni mavahe ia he Toutaí. Pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e Toutai pē ‘oku lisi ia ‘e ha taha ko ia pē ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eiki Minisitā, faka’osi mai leva Tongatapu 5 ē.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Mālō Sea ‘e fai e vakai ki ai ‘Eiki Nōpele pea ‘e te u ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Lipooti mai pē ‘auhu ‘Eiki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 5. Me’a mai.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. ‘E Sea ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ke fakamali’i e fakamole mo e fakahū mai ‘i he peesi ko eni. ‘A ia ko u ‘alu he peesi 59 ko e pa’anga hū mai ko ē ‘a e Potungāue ko ē ‘oku ‘omai he Toutaí fe’unga pē ia mo e 3.3 miliona ka ko e fu’u ‘osení ē ‘a e, pea ko ‘eku ‘ohake pē au hē ke toe fai mu’a ha vakai ki ai.

Na’e fai e ‘a e lipooti heni na’e vakai mai fakatotolo mai na’e fai he *FFA* ‘a e sino ko eni ne tokanga’i e Toutai ko eni he Pasifiki. Na’e lipooti na’e ‘ai ko e *Ocean Finance*. ‘A ia ko e ‘uhinga ko e pa’anga ko ē ‘e ala ma’u pea mei ‘osení tautautefito ki he ‘alu ko eni ke ‘uhī ki he *Blue Economy* ‘alu ia ki he ma’a e tahí pea ko ‘eku ‘ai pē au koe’uhí ko e faingamālie ko eni na’a fai ha vakai ki ai he na’e lahi e ngaahi fokotu’u ai ‘e lava ‘o ‘omai ha ngaahi pa’anga tautautefito ki he ngaahi fu’u vaka lalahi ‘oku ōmai ‘o faka’uli’i ‘a tahi ‘e lava ‘o ma’u mai ha pa’anga lahi koe’uhí kae mai ‘o *invest* he me’a ko eni Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Mālō Sea. Ko u kole pē tapu pē Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki mou manatu’i hake pē ko e Toutai ko e *service* pē eni ia ‘a e Pule’anga ki he fonua ‘oku ‘ikai ko ha poate eni ke kumi pa’anga. ‘Oku fai ‘aki pē e ngaahi *service* mo e ngaahi tokoni ‘oku mālō pē ‘oku ma’u mai ai e seniti ‘o tokoni mai pē ka kuo fakatefito ‘ene ngāue ‘Eiki Sea ki he kumi e ngaahi tokoni hangē ko ia ko e Tonga *Fish Pathways* mo e ngaahi me’a ko ia ‘oku nau fakapa’anga mai ‘a e potungāue ko eni mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Tau hiki mei ai. Fakafofonga ‘Eua 11.

‘I ai tokanga ki he māketi Vahefonua ‘Eua ne faka’auha he sunami

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ko e kole pē eni ‘e ‘Eiki Minisitā ke fakama’ala’ala mai ko e tō ko ē ‘a e *tsunami* na’e faka’auha ai ‘a e fu’u ‘aisi pea mo e ‘ofisi pea mo e ki’i māketi ‘o e Vahefonua ‘Eua na’e tu’u ‘i lalo, ka ko u faka’amu pē ke ke fakamahino’i maí ‘e toe hoko atu pē mu’a ‘a e ki’i tokoni ko ia.

‘I ai tokanga ki he tu’unga ‘i ai SMA ‘Eua

Pea ko hono ua pē ko e hā ‘a e fokotu’utu’u ko ē ki he Lao ko ē ki he SMA he ‘oku ai e faka’amu ‘a e vahefonua ia ke, ke fai mo lava hano liliu ko ē ke ‘oua ‘e fakalea fakakolo kae fakalukufua ka nau lava ‘o ngāue ki he SMA ko ē ‘a ‘Eua. Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā sai pē ia. *Note* pē 'e he Feitu'una me'a mai mo ia 'auhu mo e me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē 'e he Fakafofonga SMA ko ē 'a 'Eua pē hā tu'unga 'oku 'i ai, ua fale ko ē na'e langa ko ē 'a ia na'e tafia toki me'a mai mo ia fakataha mo e tali ko ē ki he 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: Ko ia Sea 'oku 'amanaki foki ke langa 'a e *Government Complex* 'o 'Eua fakataha kātoa ki ai 'a e ngaahi potungāue 'oku 'i ai e 'Ofisi ai e Toutai 'e kau ia ai. Ko e me'a ko ē ki he SMA te u fai 'a e faka'eke'eke ki ai ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: He efiāfi ni pea te u 'omai ia 'auhu. Fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Fokotu'u pea poupu'i Vouti Potungāue Toutai

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. 'Io tali ia. Tau hiki leva ki he hoko. Hou'eiki 'oku toe pē taha, ua, tolu toe pē fā, ko u pehē mu'a 'ai homou fetongi pē ko hono fakalea mahino tui e ngaahi kote, fakamolemole atu. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u kole atu ke toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi tuku

KELESI: *(Na'e fakahoko ai pē ia he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea)*

<009>